

De stedenbouwkundige ontwikkeling van Zevenaar

AR2A010 - Geschiedeniscriptie

November 2011

Tutor - Reinout Rutte

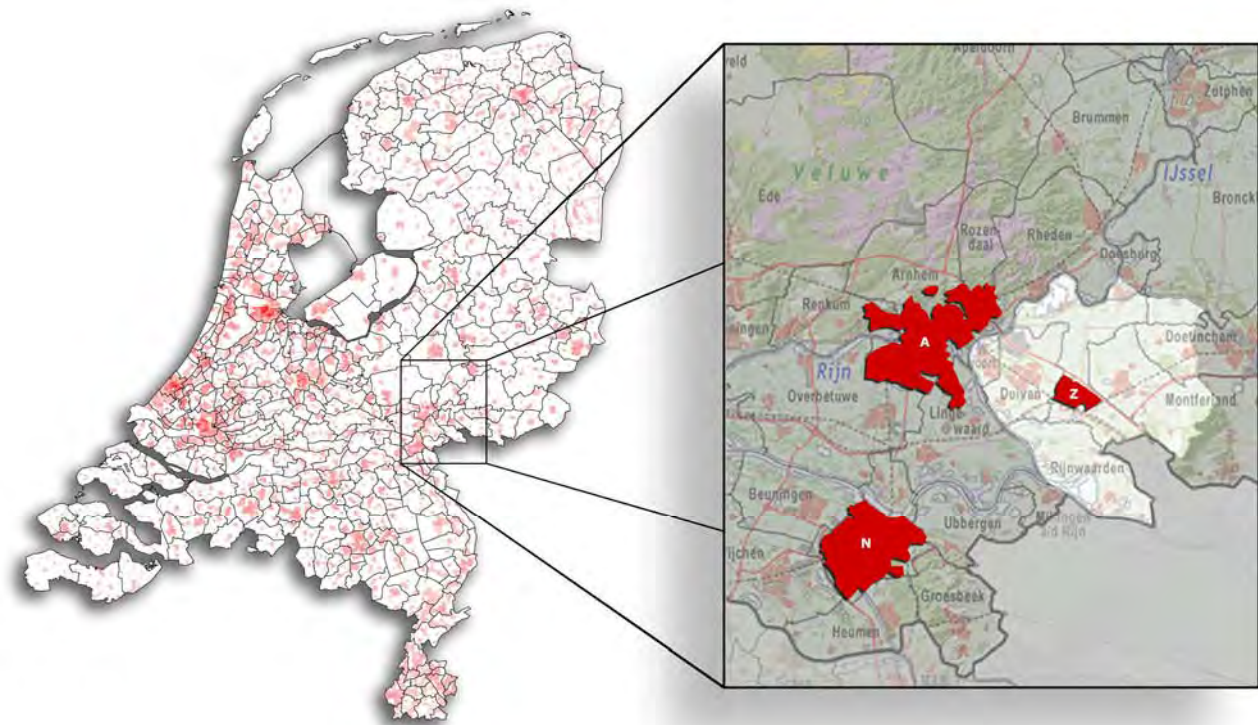
Student - Eelco Wind, 1331469

Inhoudsopgave

1. Inleiding	3	5.1 Turmac breidt uit	39
1.1 Aanleiding	3	5.2 Opkomst van de auto.....	45
1.2 Onderzoeksvraag.....	3	5.3 Ontwikkeling van de stadskern.....	49
1.3 Structuur van de scriptie	5	6. Groen hart.....	51
2. Zevenaar nu en in de nabije toekomst... 5		6.1 Ensemble Sevenaer	51
2.1 Een ingekaderde stad.....	5	6.2 Open landschap	53
2.2 De nabije toekomst.....	7	6.3 Begrenzing.....	57
3. Het ontstaan van Zevenaar	9	7. Conclusie.....	59
3.1 Vruchtbare gronden	11	8. Samenvatting	63
3.2 Stichten van een stad.....	13	Bronvermelding.....	67
3.3 Huis Sevenaer.....	19	Literatuur	67
4. Opkomst van de industrie.....	23	Digitale bronnen.....	67
4.1 Begin 20 ^{ste} eeuw.....	23	Andere bronnen.....	68
4.2 Industrie komt naar Zevenaar	25	Illustraties	68
4.3 De Turmac voor de oorlog.....	27	Bijlagen	71
4.4 Oorlogstijd.....	35	Bijlage 1: Gesprek met de jonkheer	71
5. Explosieve groei.....	39	Bijlage 2: Lezing Rien van den Heuvel ..	74

Figuur 1: Het Gelderse Zevenaar ligt in de regio Arnhem-Nijmegen, in de Liemers, nabij de oostgrens.

1. Inleiding

1.1 Aanleiding

Deze scriptie maakt deel uit van het curriculum van de masteropleiding aan de Technische Universiteit Delft, met als studierichting Architecture, Urbanism & Building Sciences. Voor het vak AR2A010 Architectural History Thesis moeten de studenten een onderwerp kiezen dat dicht bij hen ligt en waar ze genoeg informatie over kunnen vinden.

Voor mij is dat onderwerp de stedenbouw van de Gelderse stad Zevenaar. Deze stad is de locatie voor mijn afstudeeropdracht en kent een merkwaardig gegeven: op nog geen tachtig meter van de Hema ligt een vogelreservaat. Zevenaar is aan de oostzijde van de stadskern begrensd door een landgoed en een fabrieksterrein en is zodoende naar het westen gegroeid.

In het kader van mijn afstuderen heb ik kort gekeken naar dit proces, maar ik ben mij toen al snel gaan richten op de directe ontwerplocatie, haar historie en op het gebouw dat ik ging herontwerpen. Deze scriptie is voor mij dan ook de aanleiding om mijn inzichten in de stedenbouwkundige context van mijn afstudeerlocatie meer te verbreden.

1.2 Onderzoeksvraag

In deze scriptie wil ik proberen om de processen bloot te leggen die geleid hebben tot de huidige vorm van de stad en haar oostelijke begrenzing. Hiervoor zal ik ingaan op de oorsprong van de stad en de ontwikkeling van het landgoed. In het bijzonder op de expansie van de stad die gepaard ging met de industriële opkomst van de sigarettenindustrie en hoe de jonkheer die het landgoed beheert weerstand bood aan de groei van zowel de stad als het industrieterrein.

Tot slot zal ik de huidige visie van de stad op de situatie en mijn eigen mening noemen. Door de jaren heen zijn inzichten van de verschillende partijen namelijk meermalen omgeslagen.

In het kort luidt mijn onderzoeksvraag als volgt: Wat was de invloed van het landgoed en de Turmac op de ontwikkeling van Zevenaar?

Figuur 2: Luchtfoto van de stad, 2009, met in het noorden de A12 en in het zuiden het spoor en de Betuwelijn. Het oude centrum ligt direct links van de groenzone, van waaruit de stad gegroeid is naar het noordwesten. De stad wordt ontsloten door een ringbaan. Langs de snelweg is het bedrijventerrein duidelijk te herkennen.

1.3 Structuur van de scriptie

De hoofdlijn van deze geschiedeniscriptie is gericht op de oostgrens van de stadskern. Hierbij zal ik eerst kijken naar de huidige situatie, benoemen welke vragen deze opwerpt en wat de noodzaak van reflectie op dit moment is. Vervolgens zal ik de historische ontwikkeling van de stad beschrijven waarbij ik weinig zal ingaan op de uitbreidingswijken aan de uiterste westzijde van de stad, omdat deze meer een gevolg zijn van de ontwikkelingen aan de oostzijde dan dat ze invloed hebben hierop. Wanneer ik dan weer bij de huidige tijd aangekomen ben zal ik mijn eigen visie op de toekomst schetsen.

De lezer die niet het hele document wil lezen, of eerst kennis wil nemen van de hoofdlijnen, raad ik aan om eerst de samenvatting te lezen en vervolgens dieper in de scriptie te duiken.

Voor de opmaak van het document heb ik gekozen voor illustraties op de linker pagina's en tekst op de rechter pagina's. De korte bronvermeldingen komen onderaan de pagina's te staan, met aan het eind van het document een overzicht van alle gebruikte bronnen en illustraties.

2. Zevenaar nu en in de nabije toekomst

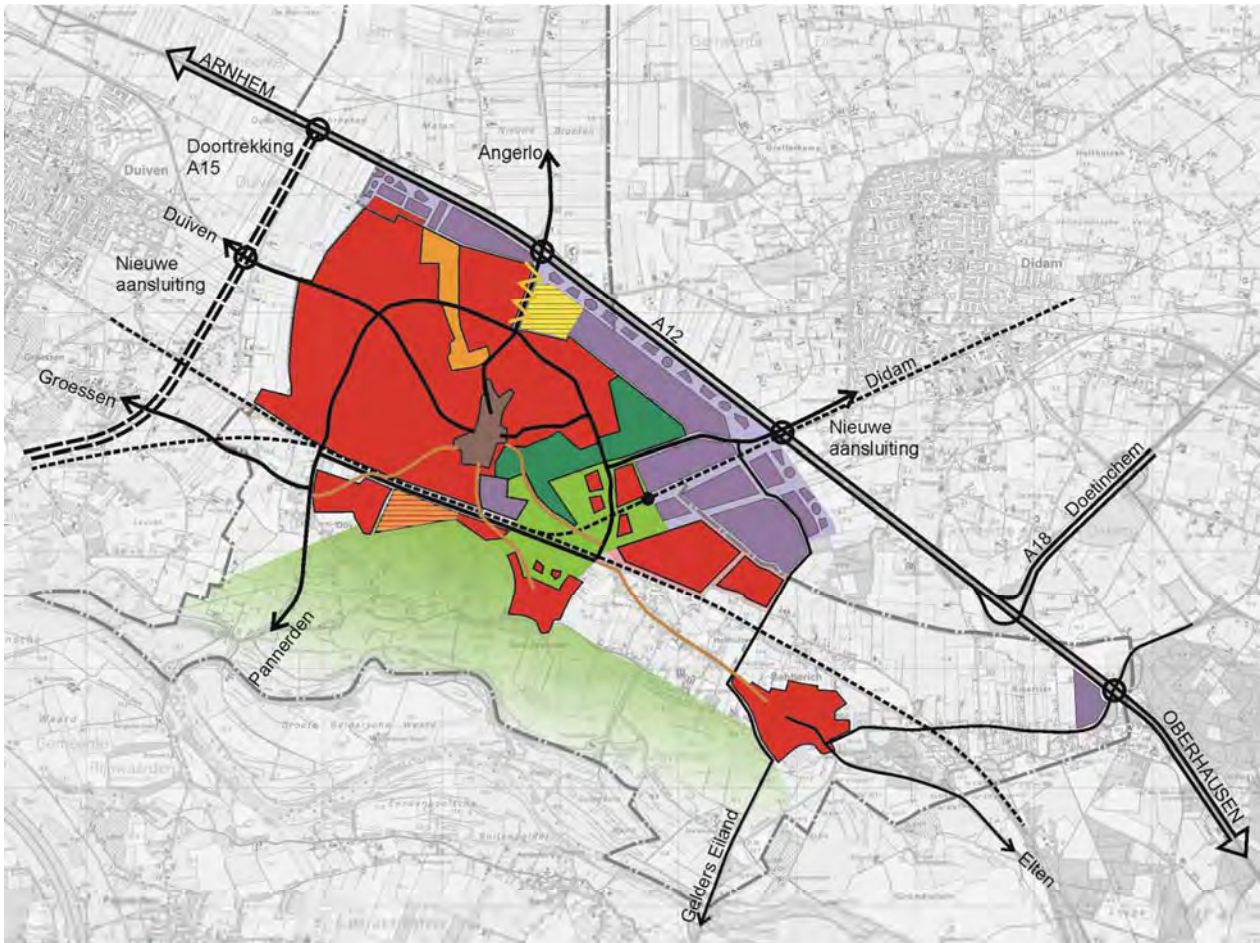
Midden in de Liemers, een streek in Gelderland, ligt de stad Zevenaar. Deze plek wordt al eeuwen lang bewoond en haar geschiedenis kent vele verhalen. Pas in de tweede helft van de twintigste eeuw is de stad flink gegroeid. Momenteel is deze groei al aan het afremmen. Het is tijd voor reflectie op wat er nu is, wat er nog bij komt en wat de waarde is van Zevenaar als stad.

2.1 Een ingekaderde stad

De stad is de middeleeuwen ontstaan op het kruispunt van de oude wegen naar Arnhem, Didam, Babberich en Oud Zevenaar. In de hedendaagse stadsstructuur zijn deze wegen nog goed zichtbaar. De oude stadskern ligt nagenoeg aan de oostrand van Zevenaar, van waaruit de stad naar het noorden en vooral ook naar het westen is gegroeid. Naar het westen omdat in het oosten een barrière ligt van het landgoed en het fabrieksterrein en naar het noorden omdat de stad aan de zuidzijde begrensd wordt door een drukke spoorweg. Aan de noordzijde van de stad ligt de A12 waardoor de stad ingeklemd ligt tussen twee verkeersaders en zodoende liggen de uitbreidingswijken van de jaren zeventig en later bijna allemaal in het Westen.

Als men kort naar een luchtfoto van Zevenaar kijkt, dan lijkt de stad gegroeid te zijn vanuit de eerste naoorlogse uitbreidingswijken. Deze liggen namelijk in het hart van de stad, in het middelpunt van het gebied binnen de binnenring. Pas als men iets beter kijkt wordt het duidelijk dat het historische centrum van de stad ten oosten van dit punt ligt.

RUIMTELIJK BELEIDSPLAN GEMEENTE ZEVENAAR

 Centrum	 Herstructurering/revitalisering	 Lightrailstation
 Woningbouw	 Transformatie	 Snelweg
 Bedrijven	 Bijstellen beeldkwaliteit	 Geprojecteerde snelweg
 Stedelijk groen	 Voorzieningsstrip	 Hoofdwegen
 Landschappelijk groen	 Spoorlijn	 Navelstreng

Figuur 3: Conceptplannen voor de ruimtelijke structuur van Zevenaar in 2020, opgesteld door KuiperCompagnons, waarbij de uitbreiding naar het oosten en de aansluiting van de A15 op de A12 duidelijk zichtbaar zijn. In dit plan wordt een deel van de landerijen nog bebouwd en omgevoerd naar stedelijk groen, al is de gemeente Zevenaar tegenwoordig terughoudender over de invulling van het terrein van de jonkheer.

Langs de snelweg in het noorden ligt het ziekenhuis en een strook met bedrijventerreinen. Deze strook is aan de oostzijde ingekaderd door de spoorlijn die naar de achterhoek loopt en aan de westzijde ligt al heel lang de A15 gepland die de A12 met Nijmegen moet verbinden. Hierdoor is de stad volledig afgebakend door twee spoorwegen en twee snelwegen.

In dit kader ligt nog één terrein volledig open: de landerijen van Huis Sevenaer aan de oostzijde van de oude stadskern. Dit gebied is het eigendom van jonkheer Van Nispen van Sevenaer en is al sinds de jaren zestig onderwerp van strijd tussen de eigenaar en de gemeente. Rondom het landhuis ligt een vogelreservaat dat volledig met rust gelaten wordt, waardoor zeldzame vogels voorkomen op tachtig meter van de HEMA ¹. Deze situatie van een groen hart zo nabij het historische stad is uniek te noemen.

Tussen het landgoed en het spoor kan men duidelijk het BAT terrein zien liggen: een groot fabrieksterrein van British American Tobacco wat vroeger de Turmac heette. Deze fabriek vormt een enclave binnen de stad, met een dubbel hekwerk rondom het terrein en grote hallen die sterk contrasteren met de kleine stedenbouwkundige korrel van de rest van de stad.

Tot slot is aan een aftakking van de rondweg, de eerste aanzet tot uitbreiding ten oosten van de landerijen, zichtbaar. Deze wijk heet, zeer toepasselijk, Zevenaar Oost. Sinds het maken van deze luchtfoto zijn er al een aantal woningen opgeleverd in deze nieuwe wijk.

2.2 De nabije toekomst

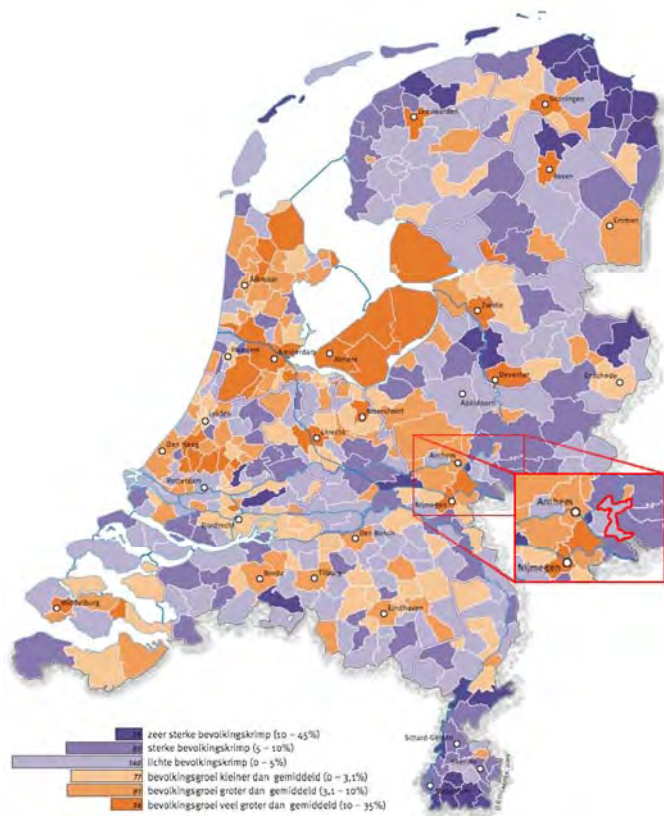
Zoals veel landelijke gebieden heeft ook de Liemers te maken met vergrijzing en leegloop. Hoewel het aantal inwoners in de regio in de komende decennia verder zal krimpen ², valt dit in Zevenaar vanwege haar centrumfunctie binnen de regio vooralsnog mee. Wel heeft de projectontwikkelaar moeite om de woningen in Zevenaar Oost te verkopen, maar dit kan evengoed zijn oorsprong vinden in de economische crisis waarin we verkeren. Qua uitbreiding van het woningenvoorraad kan de stad met deze wijk de komende tijd nog wel vooruit, maar dat betekent niet dat de stad zich op andere fronten niet verder gaat ontwikkelen.

Wanneer de A15 doorgetrokken wordt zal Zevenaar de enige Nederlandse stad zijn die zowel aan de A12 als de A15 ligt, twee snelwegen die de grens naar Duitsland oversteken, en de stad zal zodoende een belangrijk knooppunt worden. De stad heeft gepland om het bedrijventerrein langs de snelweg naar het oosten uit te breiden en te combineren met een

---

¹ G.J. Liet, *Ontwikkelingsvisie Landgoed Huis Sevenaer, deel 1*.

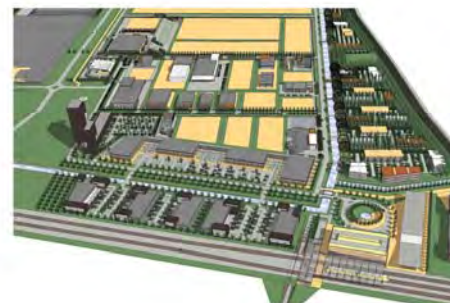
² M. Slinkman, *Artikel: Liemers krijgt te maken met krimp - De Gelderlander*.

Figuur 4: Procentuele groei en krimp van de bevolking per gemeente van 2008 tot 2025. Nederland verstedelijkt en de gemeente Zevenaar zal te maken krijgen met lichte krimp. De andere gemeenten in de Liemers zullen naar verwachting sterker krimpen. Infrastructurele aansluitingen met Nijmegen en Arnhem kunnen de krimp tegengaan.

Figuur 5a.

Figuur 5b.

Figuur 5a en 5b: Het nieuwe industriegebied de 7-poort, met een eigen station en transferium, zal er voor zorgen dat Zevenaar maximaal van de aanleg van de A15 kan profiteren en zal zodoende de krimp tegengaan.

nieuw station en transferium. Dit nieuwe bedrijventerrein, de 7-poort, zal er voor moeten zorgen dat Zevenaar haar centrumpositie versterkt en kan voor genoeg werkgelegenheid zorgen om de krimp tegen te gaan.

Het tegenoverstelde gebeurt op het BAT terrein; daar vervielen onlangs vele arbeidsplaatsen. Sinds de overname van de Turmac door BAT is, op aandringen van de aandeelhouders, de productielijn verplaatst naar de lage lonen landen. In de fabriekshallen is tegenwoordig alleen nog maar een distributiecentrum van DHL gevestigd. Het terrein is nog steeds omsloten door een dubbele rij hekken en wordt ook nog bewaakt door de douane, omdat DHL namens BAT vanaf het terrein sigaretten distribueert.

Sinds de productielijnen verplaatst zijn, is de sigarettenfabriek niet meer de grootste werkgever van de stad en het is zelfs niet zeker of het distributiecentrum zal blijven. BAT heeft het fabrieksterrein te koop staan voor ongeveer 27 miljoen euro. Verkoop van dit terrein aan bijvoorbeeld een projectontwikkelaar zou betekenen dat de enclave die decennia lang een groot deel van de oostzijde van het centrum inkaderde plots vrij komt en ingevoegd kan worden in het stedelijk weefsel.

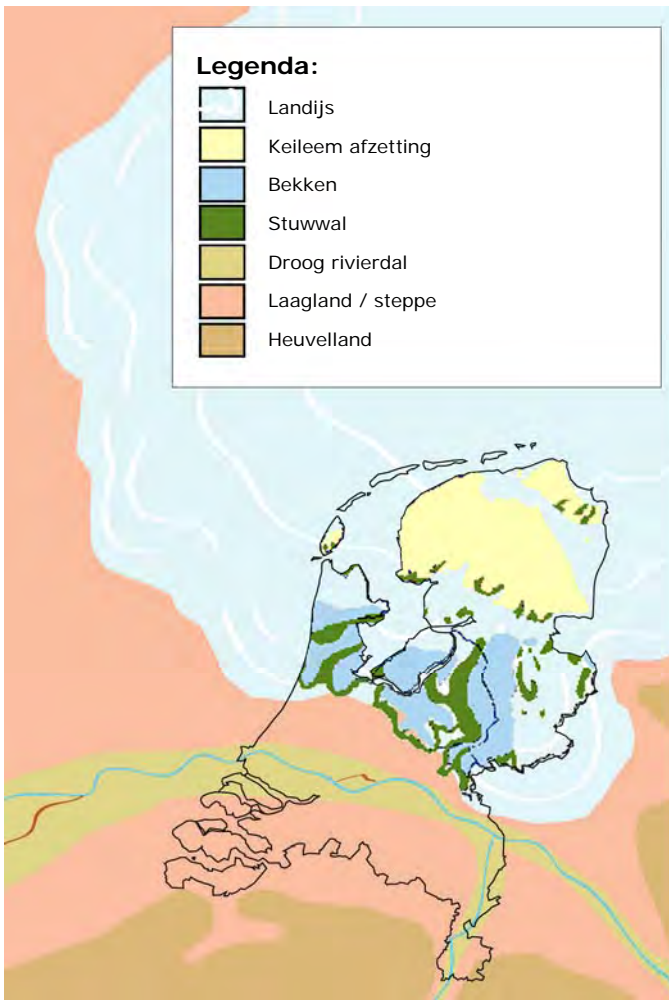
Een laatste gegeven dat de komende jaren gaat spelen is dat de jonkheer op een gegeven moment komt te overlijden. Hij heeft het landgoed in 1947 overgenomen van zijn oom en is de negentig al gepasseerd. Hij strijdt zijn leven lang al tegen de gemeente en de fabriek die beiden aasden op zijn landerijen, en voor het behoud van zijn biologische boerderij op het landgoed. Bij zijn dood zal het landgoed overgaan op naam van Joyce van Katwijk, de nicht van de jonkheer, met wie hij sinds de jaren zeventig al de boerderij beheert.

Omdat Zevenaar in de komende twee decennia afgesloten zal worden aan de westzijde door de A15, breidt de stad alvast uit naar het oosten, voorbij de landerijen van het landgoed. Nu het fabrieksterrein binnenkort vrij komt en de situatie met het landgoed wellicht verandert, moet de stad de komende jaren een aantal belangrijke keuzes maken. Ze zal moeten kijken naar de kwaliteiten die haar onderscheiden van de omliggende steden om zo de dreigende krimp tegen te gaan. Het is daarbij van belang de geschiedenis van de stad in acht te nemen en zo de uniciteit van Zevenaar aan te tonen.

3. Het ontstaan van Zevenaar

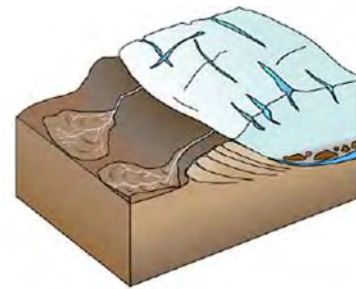
De geschiedenis begint bij de oorsprong van de stad en streek. De eerste bewoners van de Liemers vestigden zich meer dan vierduizend jaar geleden. De streek is strategisch gelegen aan de grens, bij de splitsing van de Waal en de Rijn, en heeft hierdoor veel oorlogen en veldslagen gezien. Maar ook zijn deze rivieren juist de reden dat deze plek al zo lang bewoond wordt: ze leveren namelijk veel op in de vorm van handelsroutes, maar nog meer in de vorm van vruchtbaar sediment.

Figuur 6: Het landijs dat Noord Europa 150.000 jaar geleden bedekte reikte tot aan de Liemers. De stuwwallen en bekkens die in deze tijd gevormd zijn zijn van grote invloed geweest op de geologie van Nederland.

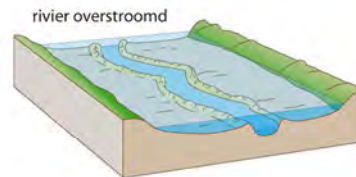
Op de stuwwallen ontstonden de eerste nederzettingen van ons land en de bekkens bleven tot lang nadat het ijs verdwenen was drassig.

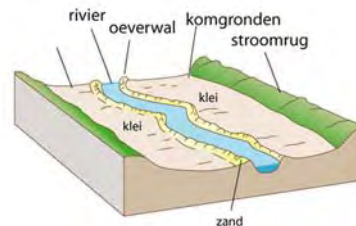
Figuur 7a.

Figuur 7b.

Figuur 8a.

Figuur 8b.

Figuur 7a en 7b: Door het gewicht van de gletsjer worden stuwwallen opgeworpen en zakt de grond hierachter.

Figuur 8a en 8b: Rivieren zetten jaarlijks klei af en zorgden voor de vruchtbare ondergrond van de Liemers.

3.1 Vruchtbare gronden

Het verhaal van de vruchtbare grond van de Liemers begint met de ijstijden. Tijdens het Saalien, de voorlaatste ijstijd die ongeveer 150.000 jaar geleden plaatsvond, kwam het landijs tot aan de lijn Amsterdam-Nijmegen en het gewicht van de gletsjer stuwde de grond op waardoor de Utrechtse heuvelrug, de Veluwe en de heuvelruggen in Salland en Twente gevormd werden ³. Behalve het opstuwen van de grond, bracht de gletsjer ook glaciaal sediment met zich mee en zette dit af in het bekken dat vlak achter de stuwwallen lag. Dit sediment vormt de basis van de ondergrond van de Liemers.

De stuwwallen die in Duitsland liggen zorgen er voor dat de Rijn afbuigt naar het westen en in de Liemers Nederland binnenstroomt. Het IJsseldal en het Rijndal werden gevormd en deze rivieren leverden meer kiezels en ander zwaar sediment aan.

Tijdens de laatste ijstijd, ongeveer 20.000 jaar geleden, reikte het ijs tot noord Duitsland en was Nederland een soort van toendra. Het landschap was leeg, bedekt met een dunne laag kiezels en zandduinen. Deze opgewaaide duinen heten ook wel duiven ⁴.

Na de laatste ijstijd werd het klimaat milder en steeg de zeespiegel, waardoor de Rijn ter plaatse van de Liemers al begon te meanderen en nu ook lichter sediment afzette. Rondom de duiven, de stuwwallen en de oeverwallen vonden veel overstromingen plaats en de grond in de streek is door de menging van de oudere en de nieuwere afzettingen erg vruchtbaar geworden.

De eerste nederzettingen in de streek verschenen rond 2500 voor Christus op die duiven en wallen, van waaruit een agrarische gemeenschap ontstond die bereid was de strijd met de rivieren aan te gaan.

Op de oeverwal langs de vroegere loop van de Rijn werd een van die nederzettingen gesticht; Subanhara, het huidige Oud Zevenaar. Deze naam komt voor het eerst voor in de 11^e eeuw, al is in een akte uit 838 de plaats Fumarhara vermeld. Het is niet zeker of deze twee plaatsen dezelfde zijn, maar we kunnen er zeker van zijn dat er in die tijd in ieder geval al werd gewoond in de Liemers ⁵.

Ook zijn de eerste rivierdijken rond deze tijd aangelegd, het waren zomerdijken ter bescherming van het zaailand.

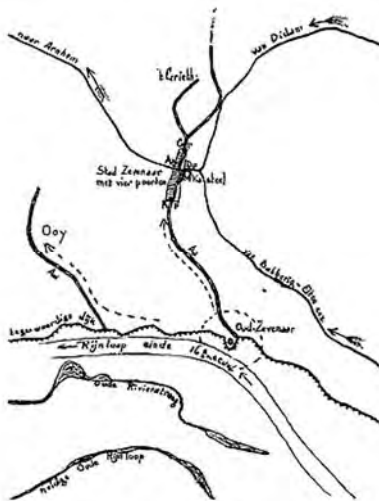
³ Huissteden, J. Van, *De Laatste IJstijd*.

⁴ Lezing Rien van den Heuvel.

⁵ A.G. van Dalen, *Gelderse Historie in de Liemers*.

Figuur 9: Detail van een kaart van Jan Ruysch uit 1577, met rechts de toren van de St. Andreaskerk en links (uitgelicht) die van kasteel Sevenaer, met daarnaast de twee hoektorens die de poort van de voorburch markeren.

Figuur 10: De Aa is in de Middeleeuwen slechts op één plaats goed doorwaadbaar. Op die plek liet Otto II van Gelre het kasteel Sevenaer bouwen.

Figuur 11: Dijk aanleg met eenvoudige hulpmiddelen is een onvoorstelbaar omvangrijke klus, die naast vakmanschap vooral ook veel logistiek inzicht vraagt.

Door ontbossing rivier opwaarts kwamen er meer pieken in de waterstand en doordat de boeren hun land ontwaterden, klinkten de akkers in. In andere woorden: hogere waterstanden, lager gelegen land. Vanaf ongeveer 1200 voldeden de zomerdijken niet meer en werden er winterdijken aangelegd ⁶.

Voor het onderhoud aan deze winterdijken stuurden de hertogen de bevolking dijkbriefven. Iedereen ouder dan achttien jaar was verantwoordelijk voor een eigen dijkvak en moest deze onderhouden en ophogen.

Dit was overigens nog niet altijd afdoende, er waren nog bijna jaarlijks dijkdoorbraken waarbij de overstromingen aan de ene kant de oogsten vernielden, maar aan de andere kant ook weer vruchtbaar slib achterlieten.

3.2 Stichten van een stad

In de eeuwen voordat de mens het water stuurde middels dijken en kanalen, veranderden veel rivieren nogal eens van loop. Een van deze rivieren was de Oude Rijn (niet te verwarren met de Oude Rijn die we nu nog bij Leiden en omstreken kennen), waardoor de handelsweg tussen Arnhem en Emmerich in het begin van de dertiende eeuw op een gegeven moment onbegaanbaar was geworden. Bij het zoeken naar een nieuwe route, probeerde men de moerassen in het noorden van de Liemers te vermijden en er werd een relatief droog pad gevonden net ten noorden van de rivier. Het enige obstakel was de rivier de Aa, een snelstromende rivier die het water vanaf de Rijn de moerassen het bekken in leidde. Er was één plek waar deze rivier vijftig meter breed was, waardoor het water daar minder diep was en minder snel stroomde. Door dit ondiepe stuk van de rivier zijn vele handelsreizigers gewaad op hun reizen.

Van zowel de Aa als de Oude Rijn is weinig terug te vinden, deze zijn verland, maar de aanwezigheid van de vertakking zorgde ervoor dat er nabij Subanhara een noord-zuid barrière lag die van strategisch belang was.

Op 16 juni 1256 koopt graaf Otto II van Gelre landerijen en gronden in Zevenaar vanwege hun strategische ligging en hij stichtte er bij de enige voorde (doorwaadbare plek) in de Aa kasteel Sevenaer ⁷. Dit kasteel heeft lange tijd een belangrijke rol gespeeld in de strijd tussen het hertogdom Gelre en het hertogdom Kleef.

---

⁶ Lezing Rien van den Heuvel.

⁷ A.G. van Dalen, *Gelderse Historie in de Liemers*.

Figuur 12, rechts: Een beeld van Zevenaar met de Andreaskerk omstreeks 1640 (tekening van de uit Lisse afkomstige Abraham Rademaker). Op de voorgrond het riviertje de Aa, dat vanuit de Rijn bij Oud-Zevenaar stroomde naar de moersasachtige gebieden van 't Grieth ten noorden van Zevenaar.

Figuur 13, onder: De Lymers zoals getekend in 1557 door Christiaan Sgroten, cartograaf in dienst van de Spaanse koning Philips II. Hierop is te zien dat de kerk van Oud-Zevenaar een belangrijk herkenningspunt was.

Bij de stichting van het kasteel was de Aa de grens tussen Gelre en Kleef, waar het kasteel aan Gelre toebehoorde en waar later huis Sevenaer als fortificatie voor Kleef gesticht werd. Maar aan het eind van de Middeleeuwen, rond 1355, komt de gehele Liemers in handen van het hertogdom Kleef en nam het militaire belang van het kasteel af.

Na 1402 dient het kasteel voornamelijk als ambtswoning voor de opeenvolgende ambtmannen van de Liemers. In feite wordt de Liemers vanuit dit kasteel bestuurd. Rondom het kasteel ontstaat in die tijd het huidige Zevenaar. In 1406 werd het van oorsprong Gelderse Liemers door Reinoud IV van Gelre aan Kleef verpand en ongeveer 80 jaar later, in 1487, krijgt Zevenaar van Johan II, de hertog van Kleef, stads-, markt- en molenrechten. De kersverse stad Zevenaar kent in die tijd ongeveer vijfhonderd inwoners ⁸.

Zevenaar ontwikkelt zich tot een vestingstad en krijgt dus wallen en grachten, wat de beschermingsfunctie van het kasteel geheel teniet doet. Het blijft wel in gebruik als kazerne.

In de Tachtigjarige Oorlog heeft het kasteel veel te lijden van rondtrekkende troepen. Rond 1600 trekt prins Maurits door de Liemers. Hij zal het kasteel ongetwijfeld gebruikt hebben. In 1638 worden er Duitse troepen gevestigd.

Bodemvondsten laten nog activiteiten rond het kasteel zien tot in de zeventiende eeuw. In de archieven komt het kasteel voor tot 1680. Tussen 1680 en 1687 is het kasteel gesloopt, in 1687 is er in geschriften sprake van een "geslichte kasteelplaets". Bij de sloop is de binnenste gracht gedempt met het puin. De hoeveelheid baksteenpuin wordt geschat op 4000 ton. Het puin is afgedekt met aarde en vervolgens uitgegeven als tuingrond ⁹.

Het verkrijgen van stadsrechten is uiteraard een belangrijke mijlpaal in de geschiedenis van Zevenaar, want omdat ze een monopolie heeft op markten en de verkoop van brood en bier kan het stadsbestuur accijnzen heffen op die producten om de versteviging van de stad te kunnen betalen. De toekenning van stadsrechten drukte hierdoor zwaar op de bewoners van de Liemers.

De Aa werd omgelegd en liep uit in de nieuw gegraven stadsgrachten. Behalve grachten kreeg de stad ook aarden wallen met daarop houten staketsels en vier stadspoorten: de Blekse, Grietse, Didamse en Kerkpoort ¹⁰. Het hart van de stad was de kruising van de belangrijke handelsroute van Arnhem naar Kleef en de weg die noord zuid liep vanaf Oud Zevenaar. Zo groeide Zevenaar uit van een agrarische nederzetting tot een stadje waar handel werd gedreven en ambachten werden uitgeoefend.

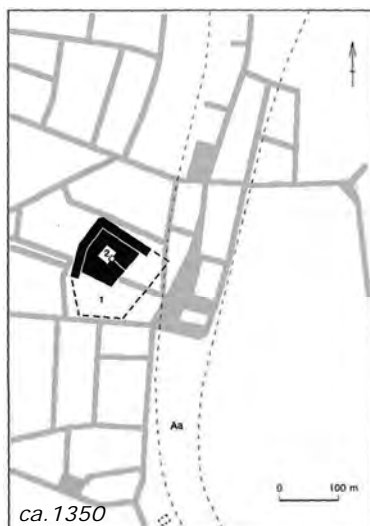
---

⁸ Lezing Rien van den Heuvel.

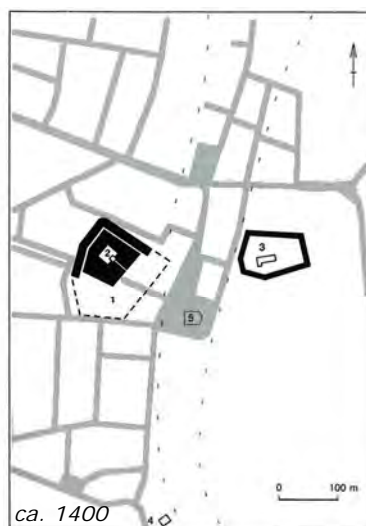
⁹ A.J.M. Akkermans, e.a., *Zevenaar stad in de Liemers*.

¹⁰ Gemeentewebsite Zevenaar, *Gemeente Zevenaar: Toerisme en Vrije Tijd*.

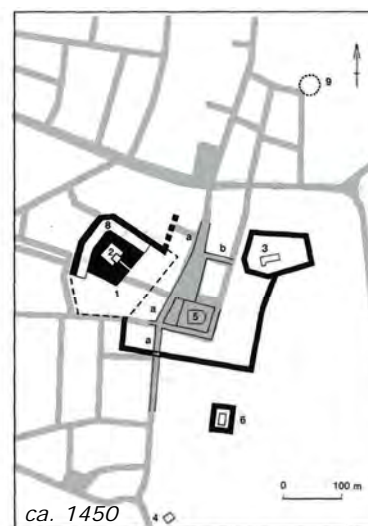

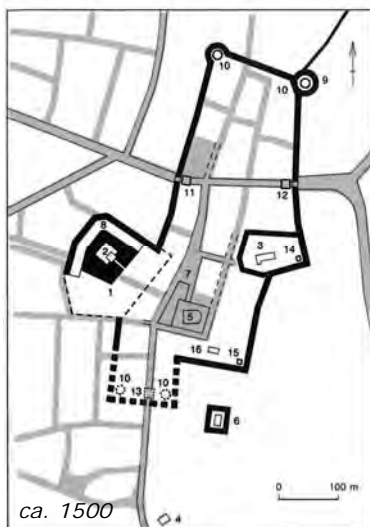
Figuur 14a.

Figuur 14b.

Figuur 14c.

Figuur 14d.

Figuur 14e.

Figuur 14a tot 14e: Ontwikkeling van Zevenaer tot in de zeventiende eeuw. Zwarte lijnen zijn de stadsgrachten, de grijze zijn het huidige stratenpatroon. De voor- en achterstraat en het kruispunt zijn nog steeds herkenbaar.

1 - Voorburch	20 - Binnenmolen
2 - Kasteel Sevenaer	21 - Zwanepol
3 - Huis Sevenaer	22 - Huis Rijk
4 - Huis Mathena	A. - Steenstraat
5 - Andreaskapel	B. - Weg naar Smollingshuse
6 - Enghuizen	C. - Kerkstraat
7 - Markt	D. - Enghuizense gang
8 - Burchtwal	E. - Homei
9 - Bergvrede	F. - Wittenburgstraat
10 - Stadstoren	G. - Doelenstraat
11 - Blekse poort	H. - Kerkgang
12 - Didamse poort	I. - Smullinckstraat
13 - Oude Kerkpoort	J. - Marktstraat
14 - Waakhuis H.S.	K. - Didamsestraat
15 - Waakhuis D.h.	L. - Bleksestraat
16 - Delenhoven	M. - Buitenkerkpoort
17 - Binnenkerkpoort	N. - Grietsestraat
18 - Buitenkerkpoort	P. - Slijkstraat
19 - Grietse Poort	

Het watertransport over de Aa en Oude Rijn kreeg geduchte concurrentie van het wegtransport over de Diemschestraat, de huidige Didamsestraat/Arnhemseweg. Deze doorgaande route trok veel binnen de grachten veel bedrijvigheid aan, maar was vrij kort doordat Zevenaar gesticht is in de bedding van de oude noord zuid gelegen voorde.

De haaks daarop staande route, de Grietsestraat/Markt/Kerkstraat, was ook een doorgaande route, maar van een geheel ander karakter dan de Didamsestraat. Deze verbond alleen de samenhangende dorpen Oud Zevenaar en Het Grieth met elkaar en met het buitengebied. De route volgde in de kern van Zevenaar de oude loop van de Aa en vormde de hoofdas van de stad, de voorstraat. Parallel hieraan kwam een achterstraat te liggen, de huidige Wittenburgstraat en Schoolstraat, waaraan ook Huis Sevenaer lag (al had het landhuis een eigen omgrachting) ¹¹.

Maar de ambachtlieden, kooplui, handelaren, winkeliers, alsmede kerkelijke en openbare instellingen vestigden zich vooral aan de voorstraat. Deze straat bestaat uit drie delen; de Grietsestraat in het noorden waar de veemarkt plaatsvond, de Marktstraat waar de algemene en korenmarkt plaatsvond en de Kerkstraat in het zuiden, de weg naar de kerk in Oud Zevenaar, met daaraan nog enkele havezaten zoals Mathena en Huize Rijck ¹² (welke later beide door de Turmac zijn aangekocht).

Destijds vormde de markt het belangrijkste element in het stedelijk leven. Er was hier een directe verbinding met zowel het kasteel als huis Sevenaer. Aan de markt was ook Huis de Doelen geplaatst, want inherent aan het principe van een vestingstad is de verdediging zelf.

Ook de kerkelijke instanties vestigden zich aan de markt met bijbehorende pastorie en scholen. Pas in 1521 kreeg Zevenaar een eigen parochie binnen de stadswallen (daarbuiten was het toen nog te gevaarlijk). Er was al langer een kapel en koor op de plek waar de huidige St. Andreaskerk staat, maar in 1521 werd er door paus Leo X een handtekening gezet onder de stichting van de Andreasparochie in Zevenaar. Hiermee is de Andreasparochie de enige parochie in Nederland die ooit door een paus is gesticht. In 1532 werd de Andreaskerk gebouwd en aangezien deze ondergeschikt moest zijn aan de kerk in Oud-Zevenaar werd de toren niet hoog. De huidige toren die beeldbepalend is voor de stad is pas in 1887 gebouwd in neogotische stijl ¹³.

In de tijd tussen de sloop van het oude kasteel (1680-1687) en de industriële revolutie (±1850) is de streek geteisterd geweest door veel rampspoed; iedere oorlog waar Nederland

---

¹¹ A.J.M. Akkermans, e.a., *Zevenaar stad in de Liemers*.

¹² G.B. Janssen en G. Willemsen, *Mathena. De geschiedenis van een havezate in de Liemers*.

¹³ Derksen en Bongers, *Invenstarisatie Bouwdelen Huis Sevenaer*.

Figuur 15: Zevenaar in 1832. Het donker gekleurde vlak behoort tot het landgoed. De stad is sinds 1650 nauwelijks gegroeid.

Figuur 16: Huis Sevenaer in 1745.

Figuur 17: Achterzijde van Huis Sevenaer in 1930.

Figuur 18: Voorzijde van het slecht onderhouden huis Sevenaer in 2010.

in verwickeld is geweest heeft de streek aangedaan, vele dijkdoorbraken zorgden voor slechte oogsten en epidemieën waren een bijna jaarlijks fenomeen. In deze tijden is de stad in stedenbouwkundig opzicht niet veel veranderd.

3.3 Huis Sevenaer

Aan de oostzijde van de Aa, tegenover het kasteel, werd huis Sevenaer gebouwd. De eerste bouwwerken die op het landgoed gebouwd werden stammen uit 1414 en de oudste gebouwen die er nu nog staan stammen uit de laatste helft van de vijftiende eeuw. Momenteel wordt het huis op gedreven wijze beheerd door jonkheer H.R.R.L. (Hubert) van Nispen van Sevenaer, wiens naam verraadt dat deze adellijke familie het landgoed al lang beheert.

Huis Sevenaer is een zogeheten havezate, een deels versterkte buitenplaats met een agrarische functie. Er zijn door de eeuwen heen meerdere havezaten gesticht in de omgeving, waarvan een aantal aan de oostzijde van de stad. Behalve huis Sevenaer zijn huis Mathena en huize Rijck, beide aan de Kerkstraat, twee andere overgebleven havezaten, al zijn deze hun boerderijfunctie door de eeuwen heen kwijtgeraakt. Tot in de oorlog was kasteel Enghuizen de vierde havezate van de stad.

In de zeventiende eeuw waren havezaten een riddermatig goed en een vereiste voorwaarde voor het lidmaatschap van een ridderschap. De adel op havezaten verpachtten hun grond niet aan boeren, maar beheerden het zelf. Daarom staan de stallen en opslagschuren dicht op het landhuis.

De eerste eigenaar van het landgoed was het geslacht Smullinck, ambtmannen van het hertogdom Kleef, die vanaf de veertiende eeuw het bestuur voerden over de streek. De eerste Smullinck die in de analen werd genoemd was Wilhelm Smullinck, die drie jaren op het kasteel in Sevenaer namens Gelre kort zijn ambt heeft uitgeoefend, van 1350 tot 1353. In 1353 wordt zijn zoon, Derick I, burgmann van de Liemers totdat Gelre dit kasteel in 1355 ontzegt wordt wanneer Gelre de Liemers in het pandverdrag als onderpand geeft aan Kleef voor 10.000 gouden realen. De Smullincks krijgen in de decennia die volgen andere posities in Kleef, maar behouden land in en rond Zevenaer.

Derick II Smullinck Derixsoon is de eerste die op het stuk grond ten oosten van de Aa een landhuis laat bouwen, "De Vryheit van Sevenaer". Daarvoor was hij landheer in het land van Kervenheim, maar in 1414 kwam hij als ambtman van Kleef terug naar Zevenaer. Wat Derick II precies gebouwd heeft is niet meer te achterhalen, maar in de loop van de vijftiende eeuw komen er grachten om het terrein te liggen. Het huis wordt in 1467 genoemd als residentie van de Smullincks. Er is sprake van een "weg naar Smollingshuse".

Gedurende de rest van de Middeleeuwen zal dit geslacht het huis in bezit houden. Pas in 1575, wanneer erfdochter Wendelina Smullinck trouwt met Adriaan van Spieringh, komt het

Figuur 19a: Landhuis - Zolderverdieping.

Figuur 19b: Landhuis - Eerste verdieping.

Figuur 19c: Landhuis - Begane grond.

Figuur 19d: Landhuis - Kelder.

Figuur 20: Voormalig gebouw van de marechaussee aan de Wittenburgstraat.

Figuur 21: Het polderhuis, één van de oudste gebouwen aan de Wittenburgstraat (fundamenten zijn van de zestiende eeuw) en in het beheer van het landgoed. Tegenwoordig is hier de landwinkel gevestigd waar de havezate haar producten verkoopt.

huis in handen van het geslacht Spieringh. In de loop der jaren verdwijnt de naam Smollingshuse, de naam Huis Sevenaer komt er voor in de plaats.

In 1736 werd het pand verkocht aan graaf Otto van Bylandt-Palsterkamp, wiens zoon het in 1785 aan Arnold van Nispen en Debora Pelgrom samen met enkele andere goederen voor fl 45.000,- verkocht. Arnold van Nispen komt uit een rentmeestergeslacht dat verschillende graven diende en later zou deze familie ook de Heerlijkheid in Pannerden kopen. Zodoende zijn er nu twee Van Nispen takken, de Van Nispen tot Pannerden-tak en de Van Nispen van Sevenaer-tak ¹⁴.

Huis Sevenaer is sinds 1785 in het bezit geweest van de familie Van Nispen. Arnold van Nispen overleed in 1791 en huis Sevenaer kwam in handen van zijn op dat moment nog minderjarige zoon Everhard. Deze kwam in financiële moeilijkheden, waardoor het huis in 1824 werd geveild. Maar het bezit bleef in de familie, want Carel Herman van Nispen kocht het aan en droeg het over aan zijn zoon Johannes. In datzelfde jaar ontving het renmeestergeslacht Van Nispen de titel 'jonkheer'. Vanaf toen noemde de familietak van Johannes zich Van Nispen van Sevenaer. Johannes bracht het landbouwbedrijf tot bloei en liet het huis grondig renoveren en tuin en park verfraaien. Het huidige uiterlijk van het landhuis is sterk bepaald in deze tijd. De gevels bevatten veel stijlelementen uit die tijd en ook de tuin is aangelegd in de Engelse landschapsstijl die in die tijd zeer populair was.

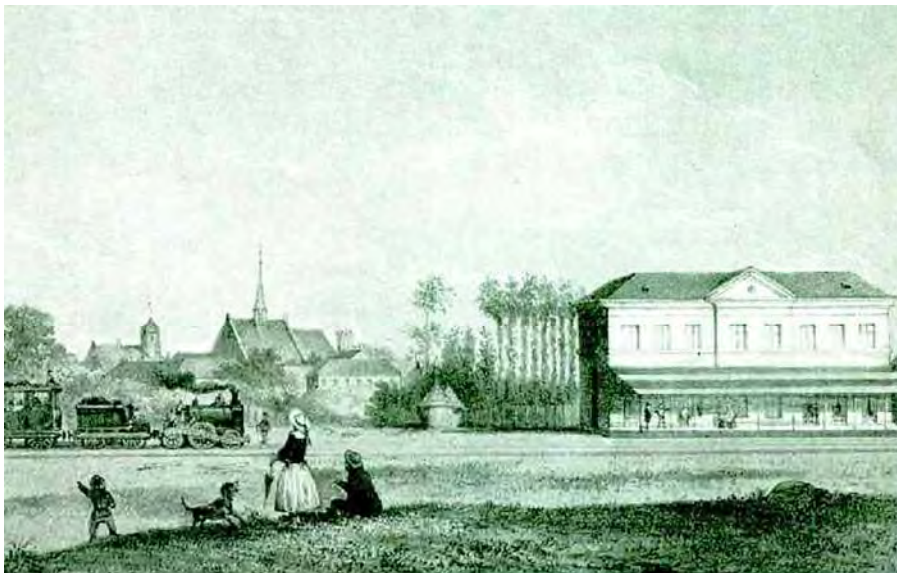
In 1883 komt het huis in handen van jonkheer Lodewijk van Nispen van Sevenaer die in die tijd een van de gezaghebbenden was in Zevenaar en de industriële ontwikkeling van de stad heeft tegengehouden, waarover later meer. Deze jonkheer heeft in het begin van de twintigste eeuw met zijn broer en drie zussen het huis weer grondig laten verbouwen door Eduard Cuypers, vooral intern, om het geschikt te maken voor bewoning door meerdere families ¹⁵.

Huis Sevenaer is historisch gezien de belangrijkste havezate van de stad en ook de enige die nog fungeert als boerderij. Zelfs op landelijk niveau is de havezate van belang, niet alleen vanwege het nog in bedrijf zijn van de agrarische functie, maar ook door de compositie van het terrein. Een deel van de bebouwing die sinds 1832 deel uitmaakt van de buitenplaats ligt binnen de oude stadsgracht van Zevenaar, aan de Wittenburgstraat, en koppelt op unieke wijze het landgoed aan de stad. Voor alle historische gebouwen op het landgoed, inclusief die aan de Wittenburgstraat, en voor het park is de aanwijzing beschermd rijksmonument bekrachtigd.

---

¹⁴ A. Stern, *De Graafschap in de Middeleeuwen*.

¹⁵ Derksen en Bongers, *Invenstarisatie Bouwdelen Huis Sevenaer*.

Figuur 22: In 1856 reed de eerste trein over het nieuwe spoor bij Zevenaar. De spoorlijn via Zevenaar naar Duitsland veroorzaakt niet alleen een belangrijke economische impuls voor de regio maar ook voor het land als geheel.

Het imposante station heeft een eerste, tweede en derde klas restauratie. Er zijn duidelijke regels: Zo is de tweede klas restauratie bestemd voor ambtenaren en middenstanders.

Ruim honderd jaar na de opening in 1856 wordt dit station in 1961 afgebroken en vervangen door het huidige (eenvoudige) station.

Figuur 23: De aanleg van het spoor zorgde ervoor dat de stad aan de zuidzijde buiten de grachten uitbreidde. Deze foto van de Kerkstraat, begin twintigste, toont de entree van de stad vanaf de stationszijde.

Het witte huis aan de rechterzijde is huis Rijck. De twee gebouwen daarnaast zijn de schuren waar Buschhammer in 1919 de Turmac fabriek zou beginnen.

4. Opkomst van de industrie

De industrie in Zevenaar kwam redelijk laat op gang, zeker in vergelijking met de textielgebieden in het noordoosten van de stad en de ontwikkelingen in het nabije Duitsland. Tot 1900 had de stad nog een sterk agrarisch karakter, maar in de twintigste eeuw is dit volledig omgeslagen.

4.1 Begin 20ste eeuw

In 1854 lanceert burgemeester Simons van Doetinchem een plan om een “kunstweg” (spoorweg) aan te leggen van Varsseveld via Doetinchem naar Zevenaar. Korte tijd later, in de winter van 1856, opent het station in Zevenaar, gelijktijdig met de verlenging van de Rhijnspoorweg (van Amsterdam naar het Ruhr) naar Emmerich. De spoorlijn levert behalve een belangrijke economische ader voor het land, ook een belangrijke impuls aan de regio. Met de bouw van stationsgebouw aan de zuidzijde van Zevenaar groeide het belang van de Kerkstraat als route tussen het station en de dorpskern. Het gebouw zou pas vervangen worden in 1962, omdat het te groot bleek voor het veranderde gebruik en daarbij was het pand zwaar beschadigd geraakt in de Tweede Wereldoorlog¹⁶.

Ondanks de aanleg van het spoor, gaat de industriële revolutie in de negentiende eeuw vrijwel volledig voorbij aan Zevenaar. Tot het begin van de twintigste eeuw bestuurden de landadel en grote boeren het slapende plattelandsstadje. De voornaamste bron van inkomsten lag in de agrarische sector en voor een klein gedeelte bij de handeldrijvende middenstand. Dit laatste was een gevolg van het feit dat Zevenaar een functie had als centrum van de streek. De nijverheid beperkte zich voornamelijk tot ambachtelijke bezigheden en van enige industriële activiteit als stuwende factor was nog geen sprake.

Bestuurlijke initiatieven om de infrastructuur te verbeteren en de bevolkingsgroei te stimuleren door het bouwen van huizen ontbraken. Nieuwbouw vond slechts hier en daar plaats en al helemaal niet ter vervanging van de vele krotwoningen die er nog stonden. Zelfs de Woningwet (1901) leidde er niet toe dat er met financiële steun van de overheid woningen werden gebouwd¹⁷. Pas na de Eerste Wereldoorlog groeide Zevenaar voor het eerste noemenswaardig sinds de aanleg van de stadsgracht.

Na de Eerste Wereldoorlog was er in het hele land sprake van veel werkloosheid en de vakverenigingen deden een beroep op gemeentebesturen om blijvende steun te verlenen aan de werklozenkassen. Dit verzoek werd op 5 april 1918 in de gemeenteraad besproken,

---

¹⁶ A. Hendriks, *Zevenaar; toen de weg nog over de knotwilgen ging*.

¹⁷ G.B. Janssen, e.a., *Onder de rook van de Turmac*.

Figuur 24: Op deze kaart uit 1908 is te zien dat Zevenaar aan de zuidzijde naar het spoor is gegroeid en dat de stad in het noorden richting Grieth groeit. Verder zijn de stadsgrachten nog te herkennen, al zijn de poorten al lang gesloopt. Ook is te zien hoe de havezaten aan de zuidoost zijde van de stad liggen, waar vroeger de Aa liep. De meeste wegen op deze kaart zijn nog steeds erg belangrijk in de structuur van de stad.

want hoewel door het ontbreken van de industrie de nood in Zevenaar niet zo hoog was, wilde dat niet zeggen dat de werkloosheid bij de gemeentegrens zou ophouden. Maar jonkheer Van Nispen van Sevenaer was minder bezorgd: alle Zevenaarse arbeiders konden volgens hem in de agrarische sector werk vinden en er was dus geen enkele reden om geld voor werkloosheid beschikbaar te stellen. De herenboer A. Th. M. Bergervoet benadrukte dat er in Zevenaar toch geen fabrieken waren en met vijf tegen drie stemmen werd het verzoek afgewezen.

In 1920 bleef er strenge grensbewaking in de regio Liemers, ondanks de opheffing van de Staat van Beleg op Duitsland. Duitsland had na de oorlog een economische terugslag en de vele arbeiders die sinds de industriële revolutie naar het Ruhrgebied waren getrokken kwamen weer terug, hierdoor had Zevenaar in 1920 bijna zesduizend inwoners. Ook stond de Duitse Mark in die tijd laag, dus zelfs de mensen die in Zevenaar woonden maar in Duitsland nog werk hadden waren deels afhankelijk van de werklozenkassen.

In deze periode lieten ook de pas opgerichte woningbouwverenigingen van zich horen. Maar van de noodzaak om te bouwen was bij het openbaar bestuur volgens de burgemeester nog geen sprake, integendeel: *“De bevolking wordt te talrijk. Zevenaar wordt een arbeiderswijk van Duitsland. De veelen die thans in Duitsland werken, behooren daar ook te gaan wonen, maar zij blijven hier met als gevolg verhoogde bouw van scholen, armenzorg, werklozenhulp. Hoe meer woningen wij bouwen, hoe meer mensen hierheen worden gehaald.”*¹⁸

In 1923 werd er een riool aangelegd in Zevenaar, waarna de stadsgrachten hun functie helemaal kwijt waren (als riool en verdedigingslinie), met als gevolg dat ze stukje bij beetje uit het stadsbeeld verdwenen. Dit betekende nog niet dat er aan alle zijden van het dorp uitbreidingen plaatsvonden. Integendeel, Zevenaar groeide pas echt uit zijn voegen na de Tweede Wereldoorlog, waarmee de oude begrenzing nagenoeg geheel verdween¹⁹.

4.2 Industrie komt naar Zevenaar

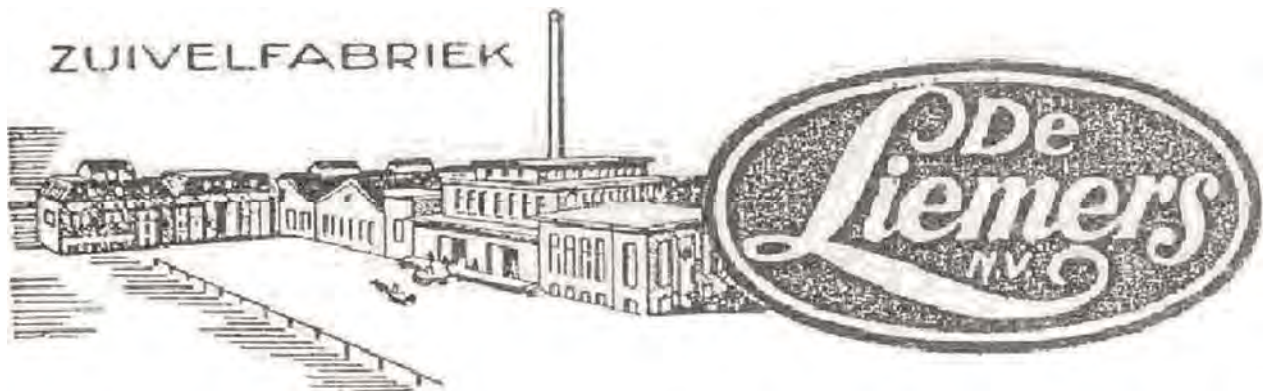
De ontwikkeling van industrie en nijverheid was in Zevenaar in het algemeen tot na de Tweede Wereldoorlog namelijk ernstig belemmerd door de weinig aantrekkelijke vestigingsvoorwaarden. De voorwaarden werden geformuleerd aan de hand van persoonlijke visies en belangen van gemeentelijke bestuurders, die in hun gecombineerde functies van burgemeester, grondeigenaar en landbouwer, weinig interesse toonden voor bedrijfstakken

---

¹⁸ GAZ, raadsnotulen d.d. 27-06-1919 – Citaat uit: *Onder de rook van de Turmac*, pagina 13.

¹⁹ A.J.M. Akkermans, e.a., *Zevenaar stad in de Liemers*.

Figuur 25: De in 1893 opgerichte coöperatieve zuivelfabriek heeft 99 jaren in het centrum van de stad gestaan.

Figuur 26: Het Huis de Doelen is gebouwd in de 16e eeuw. In de loop der tijd hebben er veel vooraanstaande families gewoond. In 1907 kocht de Duitse inktfabrikant Von Gimborn het pand. Helaas kon ook dit pand de doorgeslagen naoorlogse moderniseringsdrift niet weerstaan en werd het in 1957 gesloopt.

Figuur 27: In de Panoven werden tot 1924 vier grofkeramische producten gebakken: dakpannen, tegels, drainagebuizen en bakstenen. Na 1924 is het hoofdproduct een baksteen geworden voor de particuliere huizenmarkt.

die buiten hun belangensfeer lagen en die in het algemeen als een verstoring van de gevestigde orde werden beschouwd.

Voor de Turmac zich vestigde in 1919 waren er wel een aantal fabriekjes geweest in de stad, maar deze hadden weinig impact op arbeidersbevolking. Zo was er van 1893 tot 1924 een fabriekje waar reukwater en chemische poetsmiddelen werden vervaardigd, genaamd de "Vereenigde Nederlandsche ledercrème- en poetsmiddelenfabriek", maar het bedrijf ging te onder aan een bedrijfsbrand in 1924.

"De Panoven", de steenfabriek net ten zuiden van het spoor, was ook niet van groot belang voor de werkgelegenheid. Deze bood werk aan maar ongeveer tien tot vijftien werknemers, en alleen gedurende het productieseizoen.

Een fabriek die wel gesteund werd door het gemeentebestuur was de coöperatieve zuivelfabriek. Ook deze fabriek is gesticht in 1893, mede op initiatief van jonkheer Otto van Nispen tot Pannerden. Deze fabriek kwam na vijf jaren in handen van een Duitse ondernemer, maar qua werkgelegenheid voor de Zevenaarse bevolking stelde deze fabriek weinig voor. Het benodigde werkvolk, zowel de directeur als de kaasmakers, kwamen van elders. Deze fabriek zou later wel aan belang winnen, want pas in 1992 zijn de deuren van deze fabriek definitief gesloten ²⁰.

De eerste grootschalige fabriek die in Zevenaar werd gevestigd was de inktfabriek van Max von Gimborn, die in 1904 in een pand in de Wittenburgstraat startte. Later betrok het bedrijf "Huis De Doelen" aan de markt, op de plek waar nu de bioscoop staat. Het gemeentebestuur wilde een situatie als bij de melkfabriek voorkomen en bij de concessieverlening werd dan ook bedongen dat alle arbeiders van de fabriek afkomstig moesten zijn uit Zevenaar. Slechts het kantoorpersoneel mocht van elders komen, omdat er van deze categorie personeelsleden weinig aanbod was in de stad. In 1916 was de inktfabriek de grootste werkgever van Zevenaar.

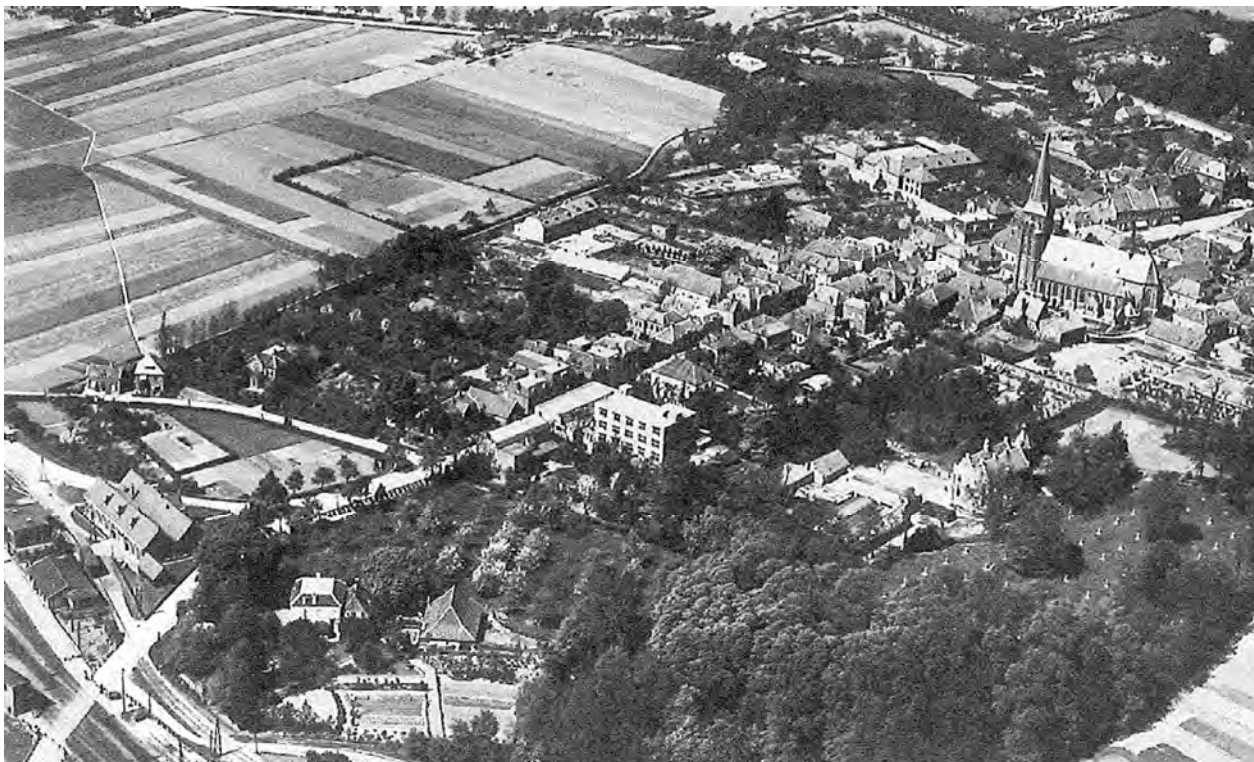
De naam Von Gimborn bestaat nog steeds in Zevenaar, want de ondernemer heeft een arboretum aangeplant en naar zichzelf vernoemd. Dit is nu een openbaar park.

4.3 De Turmac voor de oorlog

In 1492 ontdekte Columbus Amerika en maakte daarbij melding van een geurig kruid genaamd "Tabaco". Hij sprak zijn verbazing uit over hoe de inheemse bevolking deze plant verbrandde en vervolgens de rook inademde. Het roken van tabak werd al snel opgepikt door Europese zeelui en in de loop van de zeventiende eeuw stak een aantal Amsterdamse kooplieden geld in een proef met het verbouwen van inlandse tabak op de zanderige grond

---

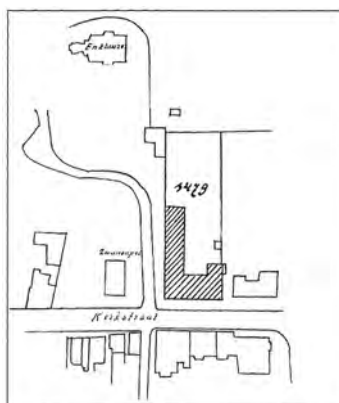
²⁰ A. Vetter, *Een eeuw zuivelindustrie in Zevenaar en de Liemers 1893-1992*.

Figuur 28: Luchtfoto uit 1928 waarop de eerste hoogbouw van de Turmac fabriek opvalt tussen het groen van de omliggende havezaten. Al deze havezaten zouden later ingelijfd worden bij de fabriek.

Figuur 29a en 29b: In 1919 heeft Willem Carel Buschhammer een gebruiksvergunning gekregen waarmee hij in zijn schuren een fabriek op kon richten. Deze fabriek zou later de belangrijkste motor worden van de Zevenaarse economie.

De schuur op 28b zou al snel te klein zijn en in 1927 werd de hoogbouw op de bovenstaande foto gebouwd worden.

Figuur 29a.

Figuur 29b.

bij Amersfoort. De teelt breidde zich uit via de Veluwe, Over-Betuwe en het Land van Maas en Waal naar de Liemers.

De tabaksteelt was een arbeidsintensieve agrarische tak en er was goede bemesting, vakmanschap, voortdurende verzorging en heel veel geluk nodig. Vooral de klimaatsinvloeden konden een heel jaar intensieve verbouw vernietigen. Toen bleek dat tabak beter gedijde op de lichte kleigrond in Over-Betuwe en de Liemers, waren er veel boeren die behalve hun reguliere bron van inkomsten een veld met tabaksplanten onderhielden.

Er ontwikkelde zich dus in de streek een soort van collectieve expertise en tot 1816 verdienden de lokale boeren redelijk veel aan de oogsten. De Liemers behoorde in die tijd toe aan Pruisen, maar in 1816 kwam het onder het gezag van het Koninkrijk der Nederlanden. De hoge invoerrechten die daarna voor de export naar Pruisen golden waren de genadeklap voor de Liemerse tabaksteelt. Toch bleef er op een of andere wijze de band met die oude tabakscultuur bestaan en bleef men voornamelijk voor de lokale markt kweken.

Er waren verschillende kleine tabaksfabriekjes, schuren met een machine die de kerftabak produceerde voor de pijp en voor “eigendraaiers” (sigaren). Maar er was niet genoeg afname om zelfstandig van de tabaksfabricage te overleven. De kwaliteit liet vanwege het klimaat nog wel eens te wensen over en Nederland verscheepte veel hoogwaardige tabak vanuit Amerika en Oost Indië ²¹.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog kwam de tabakshandel helemaal tot stilstand. De vrije handel was door de overheid stopgezet en de in- en uitvoer verliep via rijksbureaus. In 1919 legde de regering nog beslag op de gehele inlandse tabaksoogst die op de veiling in Amsterdam werd verkocht. Pas in 1920 werd de tabakshandel vrijgegeven.

Mogelijk is de nog aanwezige vakkennis in de Liemers van betekenis geweest voor tabakshandelaar Willem Carel Buschhammer, want in november van 1919 stapte deze het Zevenaarse gemeentehuis binnen en deed daar een verzoek tot oprichting van een sigarettenfabriek in een tweetal aan hem toebehorende tabaksschuren aan de einde van de Kerkstraat. Er ontstonden geen bezwaren en de procedure werd in een snel tempo afgewikkeld. Op 12 december 1919 werd aan Buschhammer de vergunning verleend ²².

Vijftig jaar eerder was Martin Buschhammer, een tabakshandelaar uit Keulen, met zijn familie naar Zevenaar verhuisd en heeft daar huis Rijck, een voormalige havezate, gekocht.

---

²¹ G.B. Janssen, e.a., *Onder de rook van de Turmac*.

²² A.J.M. Akkermans, e.a., *Zevenaar stad in de Liemers*.

Figuur 30: Willem Carel Buschhammer had goede contacten in hogere kringen. Mede hierdoor verkreeg de Turmac het predicaat hofleverancier na een bezoek van Prins Hendrik (met bolhoed) in 1927.

Figuur 30.

Figuur 31.

Figuur 31: Sigarettendoosje met de merknaam Kiazim Emin, vernoemd naar de geldschieter van de Turmac, die Buschhammer kende via zijn contacten in de Duitse adel.

Figuur 32 (rechts) en 33 (onder): Toen in 1927 de eerste nieuwbouw achter de tabaksschuur gebouwd werd betekende dat nog meer groei voor het bedrijf. De situatie hieronder is die van vlak voor de oorlog, toen de oude schuur al was vervangen en de uitbreidingen reikten tot aan kasteel Enghuizen. Dit kasteel, hier rechts, zou ook aangekocht worden en dienen als kantoorpand en kantine voor de Turmac.

Naast deze havezate werd een pakhuis gebouwd en een schuur. Daarin begon de familie met de opslag van tabak en tabaksproducten. De zoon van de tabakshandelaar, Herman Joseph, is later ook aan de Kerkstraat gaan wonen, meer richting het centrum, en tussen vader en zoon in bouwden ze meerdere panden waar de zoon zijn zaken in deed. Deze Herman Joseph Buschhammer kreeg de functie van Duitse consul en had daardoor veel contacten in de goeude kringen van Duitsland en Nederland. Behalve goede contacten met de Duitse keizerlijke familie en het Nederlandse koningshuis, kwam de consul ook op goede voet te staan met de Ottomaan Kiazim Emin.

Bij het verzoek tot oprichting van een sigarettenfabriek was het voor de gemeente nog niet bekend dat Buschhammer onder volmacht handelde. Want niet hijzelf wilde de fabriek stichten, maar een nog op te richten naamloos vennootschap. Op 2 maart 1920 werd de oprichting gevierd van dit vennootschap in tabaksproducten onder de naam "Turmac", Turksch Macedonische Tabaksmaatschappij. De geldschieter, voor fl 1.000.000,-, achter dit naamloos vennootschap was Kiazim Emin, de Ottomaan die de Oriëntaalse tabaksmarkt beheerste en verbleef in Sankt Moritz en Wenen.

Kiazim Emin was een flamboyant en excentriek persoon. Hij reisde per eigen spoorwagon door heel Europa en verbleef dan langere tijd in hotels in Wenen, Parijs en Brussel. Wanneer hij zijn fabriek in Zevenaar bezocht, liep de halve stad uit om dat schouwspel te zien. Bey Kiazim Emin, begeleid door een stoet onderdanen en vergezeld van een uitgebreide harem, die eerbiedig ontvangen werd door de Turmacdirectie ²³.

Er is veel gespeculeerd over de beweegredenen van Kiazim Emin om in het stille plattelandsstadje Zevenaar een sigarettenfabriek te bouwen. De jarenlange tabakstraditie zou een reden geweest kunnen zijn, of de aanwezigheid van een goederenverbinding naar Duitsland en zelfs de nabijheid van de Rijn waren wellicht redenen tot vestiging in Zevenaar, maar waarschijnlijker is dat de reden vooral het persoonlijk contact tussen de in Zevenaar wonende Buschhammer en Kiazim Emin is geweest. Het feit dat de schuren op een geschikte locatie stonden nabij een internationale spoorweg en dat Buschhammer reeds ervaring had in de tabaksindustrie zullen ongetwijfeld ook hebben bijgedragen. Het feit dat Kiazim Emin in dezelfde tijd in Nijmegen panden opkocht geeft aan dat hij niet al zijn geld op één paard gokte. Het grote voordeel van Zevenaar ten opzichte van Nijmegen was wel dat de loonkosten in de Liemers aanzienlijk lager lagen dan in de stad Nijmegen.

Het bedrijf liep, ondanks de economisch wankele jaren twintig, goed en in de tweede helft van dat decennium werd de Turkse invloed op de onderneming langzaam overvleugeld door een West-Europese dominantie. De excentrieke Kiazim Emin verdween in alle stilte van het

---

²³ G.B. Janssen, e.a., *Onder de rook van de Turmac*.

Figuur 34: Een aantal arbeiders die in de jaren twintig werkten bij de Turmac die voor het gebouw, op de Kerkstraat poseren. Direct links van de fabriek is nog een hoek van het later gesloopte huis Zwanepol zichtbaar.

Figuur 35: De T.V.V. (Turmac Voetbal Vereniging).

Figuur 36: Zangvereniging Belcanto.

toneel en de macht werd overgenomen door de grootste aandeelhouder, de Banque Belge de l'Étranger in Brussel. Deze stuurde ook bestuursleden en commissarissen naar de fabriek.

Het bedrijf stond niet lang na oprichting al op de jaarbeurs en ook op andere fronten werkte het aan haar reputatie. Vanaf 1927 tot in de jaren dertig bracht de Turmac zelfs een tijdschrift uit, genaamd "Aroma". Dit blad was gericht op een mondain lezerspubliek en tussen de artikelen over kunst, cultuur, reizen en sport door stonden de advertenties voor Turmacsigaretten. Een andere manier om klanten aan zich te binden waren coupons. Op ieder pakje sigaretten zaten, afhankelijk van de prijs van het pakje, een aantal spaarpunten. Wanneer men genoeg punten had verzameld kon men in de catalogus een presentje uitzoeken. Een nadeel van dit systeem was dat er nogal wat administratie bij kwam kijken en toen het merk groeide woog de opbrengst niet meer op tegen de extra kosten voor de administratie. Toen in 1934 een nieuwe tabakswet toegiftartikelen en cadeaubonnen verbood, werd het cadeaustelsel zonder veel tegenstribbelen dan ook afgeschaft. De beste reclame bleef een goed product en dat was dan ook het streven van de fabriek.

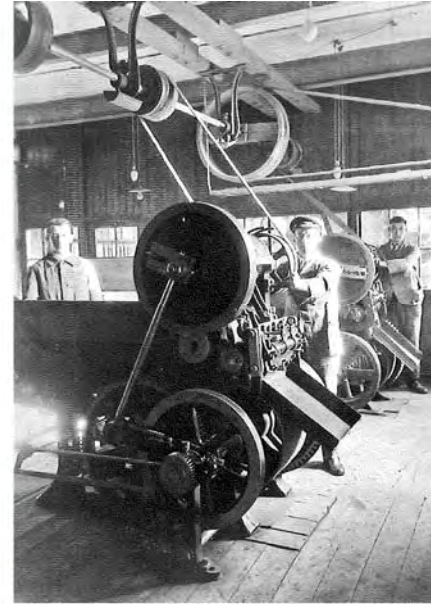
Ondertussen was het marktaandeel wel sterk gegroeid door onder andere de reclames. Was het aandeel op de Nederlandse markt in 1924 nog maar 4%, het jaar daarop was het verviervoudigd en in 1930 werd dit zelfs 40%. Daarna viel het iets terug en bleef het hangen op ongeveer 35% tot in de Tweede Wereldoorlog. Het spreekt voor zich dat de Liemers bij lange na niet genoeg tabak kon produceren om deze vraag aan te kunnen, noch is de kwaliteit van de tabak constant genoeg en afdoende. Daarom importeerde de Turmac al haar tabak en mede doordat er in Nederland minder belasting werd geheven op de import hiervan kon de fabriek de concurrentie met producenten in het buitenland aan.

In deze beginjaren heeft de fabriek natuurlijk ook veel uitbreidingen gekend. Al in 1921 werden er houten loodsen bijgebouwd waarin het lostrekken van het tabak plaatsvond. In 1925 werd er een smederij/timmerwerkplaats bijgebouwd en in datzelfde jaar werd de schuur aan de Kerkstraat verbouwd omdat het bedrijf van het imago "tabaksschuur van Buschhammer" af wilde. De schuur werd ontdaan van haar zadeldak en kreeg een extra verdieping met platdak. In 1926 werd direct achter dit gebouw vijfjarige nieuwbouw gepleegd in gewapend beton en een jaar later kwam daarachter, eveneens van gewapend beton, een zeslaags productiegebouw te staan. Toen dit nog steeds te klein bleek, werd in 1929 de in 1925 verbouwde "schuur" gesloopt en kwam daar het tekenende gebouw te staan wat nog steeds de entree van de stad vormt.

Het bedrijf sponsorde ook allerlei activiteiten en (sport)verenigingen, zowel nationaal als regionaal: Financiële steun aan het olympisch comité in 1924, een Turmac wieler zesdaagse in de RAI in 1933 en gratis kranten na iedere internationale voetbalwedstrijd met daarin het wedstrijdverslag zorgden voor nationale naamsbekendheid. Regionaal was de Turmac van grote invloed op het sociale leven door de Zevenaarse voetbalvereniging en Kegelclub te sponsoren. Spelers van deze verenigingen werden zelfs met de bedrijfswagens van de Tur-

Figuur 37: Magazijnen waar balen geïmporteerde tabak uit de Oriënt werd opgeslagen voor verdere distributie en verwerking.

Figuur 38: Doordat afscherming op de machines ontbrak, kende de Turmac veel bedrijfsongevallen met snijmachines.

Figuur 39: De bezetting van Tsjecho-Slowakije door Duitsland in 1939 verhoogde de spanningen in Europa. De Turmac legde preventief loopgraven aan in de weide achter kasteel Enghuizen.

Figuur 40: Het woord HOLLAND in de kleuren rood, wit en blauw moest Britse piloten overtuigen om nog even verder te vliegen alvorens hun bommen te werpen.

mac naar uitwedstrijden gereden. Ook werd er een meisjesschool opgericht tegenover de fabriek waar meisjes onderricht werden in huishoudelijke taken zodat ze na een korte carrière in de fabriek als goede huisvrouwen konden dienen. Dit nadat er in een regionale krant een artikel was verschenen van de hand van jonkheer Louis van Nispen tot Pannerden waarin kritiek werd geleverd op het feit dat de Turmac zo veel meisjes in dienst had die daardoor niet goed voorbereid werden op hun volwassen leven. In dit artikel werd ook al de invloed van sigaretten op de gezondheid van de rokers gehekeld.

Deze factoren alsmede het feit dat de Turmac verreweg de grootste werkgever was van de stad, met een piek in het aantal werknemers in 1934 van 909 man, zorgde ervoor dat het bedrijf een flinke vinger in de pap had in de gemeentepolitiek. Toen de gemeente, met jonkheer Van Nispen tot Pannerden als burgemeester, in de jaren dertig haar tekorten wilde oplossen door de belastingen voor grote bedrijven te verhogen, stuitte ze op grote tegenstand van niet alleen de Turmac, maar ook van de middenstand. Als de belasting per arbeider met fl 6,- omhoog zou gaan, dan zou de Turmac zich genoodzaakt zien om mensen te ontslaan, wat weer slecht zou zijn voor de economie van de regio. Uiteindelijk is het geschil opgelost door de belastingen wel te verhogen, maar met maar de helft van het oorspronkelijke gevraagde bedrag²⁴.

4.4 Oorlogstijd

In 1933 kwam Adolf Hitler aan de macht in Duitsland en de spanningen in Europa namen toe. Er kwam een bewapeningswedloop en de oorlogsdreiging werd steeds reëler, maar Nederland hoopte net als in 1914-1918 buiten schot te blijven. Ondanks deze hoop werden er toch maatregelen genomen. Nadat Tsjecho-Slowakije in 1939 bezet werd er een plattegrond gemaakt van de tuin achter Enghuizen, het landhuis achter de Turmac, om hier loopgraven te maken waar het personeel in het geval van bombardementen in kon terugtrekken. Elke werkdienst kreeg werd verzocht om een gedeelte van het graven voor haar rekening te nemen en zo werd op één zaterdagmiddag de hele tuin omgespit.

Omdat Zevenaar zo dicht bij de grens ligt, was de bevolking bang om gebombardeerd te worden door geallieerde vliegtuigen die het gemunt hadden op Duitse doelen en zodoende werd er op de sheddaken van de Turmac fabriek een grote Nederlandse vlag geschilderd met in grote letters "HOLLAND".

Gedurende de oorlog ging de productie van sigaretten door. Na de capitulatie van Nederland heeft de fabriek maar twee werkdagen stilgelegen, daarna is de productie snel hervat. De Kamers van Koophandel kregen de opdracht om alle Joodse ondernemingen door te geven aan de Duitse bezetters en op ieder van die bedrijven werd een bewindvoerder gezet. De

---

²⁴ G.B. Janssen, e.a., *Onder de rook van de Turmac*.

Figuur 41: De Turmac fabriek heeft het grootste deel van de oorlog productie gedraaid. Op deze foto uit die tijd zijn de afzettingen aan het begin van de Kerkstraat te zien.

Figuur 42: Bij het bombardement op de Kerkstraat in maart 1945 raakte de Turmac fabriek zwaar beschadigd. De productie van sigaretten zou zes maanden stil komen te liggen.

Figuur 43: De Wehrmacht vorderde de Mulo waarna in eerste instantie alleen de meubels in het magazijn werd opgeslagen, maar toen de situatie aanhield werden ook de lessen naar het fabrieksgebouw verplaatst.

Figuur 44: Op 1 april 1945 (Eerste Paasdag) werden delen van de Liemers bevrijd van de Duitse onderdrukking. Voor Zevenaar en omgeving zou de oorlog nog twee dagen duren.

Turmac is in eerste instantie ontzien, waarschijnlijk dankzij het feit dat de Spaans-Joodse grootaandeelhouder David Schnur, goede contacten had met Franco. Pas in april 1942 werden er Duitse bewindvoerders aangesteld.

Hierna werden op de begane grond houten wanden voor de ramen gezet en de ontstane ruimten tussen wand en raam werden gevuld met zand, waardoor de expeditie van de fabriek als schuilkelder kon dienen voor Zevenaar. Toen 1943 een aantal scholen gevorderd werd door de Wehrmacht, werden de meubels van deze scholen opgeslagen in de leeg geraakte magazijnen van de Turmac. Toen bleek dat de onteigening wel enige tijd zou duren, werd besloten dat ook het onderwijs naar de fabriek zou verhuizen.

Qua productie kon de fabriek wel een tijdje vooruit, men had namelijk voor de oorlog veel tabak ingeslagen. Deze tabak moest wel onder verordening van de staat deels verdeeld worden onder alle sigarettenfabrieken van Nederland, waardoor de Turmac vanaf 1943 nog maar één merk sigaretten maakte. Voor aanvoer van nieuwe tabak konden ze niet meer rekenen op overzeese gebieden, omdat vrachttransporten over de oceaan niet veilig waren, en kreeg men vooral Bulgaarse tabak. Zo kwam de tabaksteelt in de Liemers dankzij de schaarste weer in een versnelling. De kwaliteit van deze gebak liet te wensen over en ook waren de hoeveelheden niet afdoende om de vraag aan te kunnen, maar ieder baal was welkom.

Aan het eind van de oorlog, nadat de geallieerden waren geland bij Arnhem, werd de hele Betuwe en Liemers een oorlogsfront en de Duitsers lieten vanuit het hele oosten van het land dwangarbeiders aanrukken om verschansingen, loopgraven, tankgrachten en andere stellingen aan te leggen. Enghuizen en de Turmac fabriek hoorden bij deze stellingen en de fabriek was een soort fort geworden ²⁵.

Op 25 augustus 1944 werd het station Zevenaar gebombardeerd door de geallieerden om de aanvoer van goederen vanuit Duitsland te remmen. Op 8 februari 1945 werd het noordelijke deel van de stad beschoten en binnen enkele minuten veranderden de Schoolstraat en de Grietsestraat in een grote puinhoop. Op vrijdag 23 en zaterdag 24 maart van dat jaar werd de Kerkstraat, en in het bijzonder de Turmac fabriek, zwaar gebombardeerd. Hierbij werd het achterste deel van het productiegebouw, dat al bij afzwaaiers van eerdere bombardementen was beschadigd, verwoest. De hierop volgende brand heeft ook de kantoren achter de fabriek met de grond gelijk gemaakt en het vuur is toen overgeslagen naar de havezate Enghuizen, welke ook ernstig was beschadigd ²⁶.

---

²⁵ A. Hendriks, *Zevenaar; toen de weg nog over de knotwilgen ging*.

²⁶ Historische en Archeologische Stichting, *Liemers Verleden*.

Figuur 45 en 46: Op 3 april 1945, enkele uren voordat Zevenaar weer vrij zou zijn, werd het noorden van het centrum gebombardeerd. De foto's rechts zijn vanaf ongeveer hetzelfde standpunt genomen.

Figuur 45.

Figuur 46.

Figuur 47: Op 25 augustus 1944 worden op het Zevenaarse stationemplacement vijf tanks met ieder 200.000 liter olie getroffen door geallieerde vliegers.

Figuur 47.

Figuur 48: Het zwaar beschadigde kasteel Enghuizen werd na de oorlog gesloopt om plaats te maken voor uitbreiding van de Turmac.

Figuur 48.

Figuur 49: Presentatietekening van Van de Erve en Zwaagstra voor de uitbreiding van de Turmac fabriek in 1949. Het brede gebouw aan de oostgrens van stad scheidt Zevenaar van het industrieterrein en het daarachter gelegen landschap.

Gedurende de laatste oorlogsnacht in Zevenaar, 3 april 1945, was het kruispunt van de Arnhemseweg/Didamsestraat – Marktstraat/Grietsestraat opgeblazen waarbij een aantal zeer fraaie historische panden volledig werden verwoest. Nog geen vier uren later, om half zeven 's ochtends, trokken de eerste Canadezen Zevenaar binnen. De stad was in de oorlog zeven maanden lang een frontstad geweest en heeft daar zwaar onder geleden. In september van dat jaar was de schade aan de fabriek deels hersteld en kon de productie weer worden hervat.

5. Explosieve groei

Na de oorlog begon er een nieuw tijdperk in Zevenaar, evenals in heel Nederland. Het land likte zijn wonden en de stad moest haar puinhopen ruimen. Te midden van al deze chaos nam in 1946 de jonkheer die tot op de dag van vandaag op het landgoed woont zijn betrekking in huis Zevenaer. Deze jonkheer moest in de daarop volgende decennia veel weerstand bieden tegen de uitbreidingsdrift van de stad en de Turmac, wat van grote invloed is geweest op de huidige vorm van Zevenaar.

Het centrum van Zevenaar werd in de jaren na de oorlog noodgedwongen ook geherstructureerd onder leiding van haar eerste burgemeester die niet van adel was. In plaats van de compacte stad die het ooit was, was Zevenaar opener geworden. Tot slot is de Turmac na de oorlog weer flink gaan groeien en is het een wijk op zich gaan vormen direct naast het centrum.

5.1 Turmac breidt uit

Het bestuur van de Turmac was in de oorlog flink uitgedund. De Vries was zelf uit het bedrijf gestapt, Gersdorf was vanwege zijn betrokkenheid bij het verzet geëxecuteerd en Schnur en Beijnvoort waren door de Duitse bewindvoerders uit het bestuur gezet. Hierdoor keerden alleen directeur Blum en A. ter Weer terug op hun post. Kort na de bevrijding verscheen er een nieuwe figuur van overzee. Alexander Orlow, een familielid van David Schnur van een geslacht dat al sinds de Krimoorlog in de tabaksindustrie zat, deed zijn intrede bij Turmac.

Alexander Orlow was overigens geboren in Amsterdam, nadat zijn familie in 1917 naar West-Europa was gevlucht. Hij leerde alles over de tabaksindustrie van zijn vader, tijdens de oorlog had hij eerst in Parijs gezeten en is hij later naar Engeland gevlucht. Vandaar ging de reis verder naar Amerika, waar hij tabakshandelaar was. Eén van zijn klanten daar was Turmac en de directie van het bedrijf vroeg hem om de fabriek weer op te bouwen.

De ervaringen die Orlow had opgedaan in de Verenigde Staten zijn van grote invloed geweest op de uitbreidingen van de fabriek en zodoende ook op de stad Zevenaar. In Amerika waren de meeste fabrieksgebouwen gelijkvloers en de zeslaagse fabriek in Zevenaar kampte met interne logistieke problemen. Orlow stelde voor om dit principe door te voeren

Figuur 50: Na de oorlog wordt er, op de plek waar Enghuizen heeft gestaan, een nieuwe fabriekshal gebouwd. Deze nieuwe hal heeft een skelet van tweedehands staal, afkomstig van een brug die nooit gebouwd werd, en de gevel bestaat uit prefab-betonnen elementen en ambachtelijk metselwerk.

Figuur 51: De grote proporties van de hal (80x85m) hadden tot gevolg dat lang niet iedere werkplek in het daglicht lag. In samenwerking met Philips experimenteerde men hier met TL-verlichting en voor het geval dat niet afdoende zou zijn, was het dak zo opgebouwd dat er gemakkelijk stroken uit genomen kon worden om daklichten te kunnen plaatsen.

Figuur 52: Avondfoto van de net opgeleverde hal. Het moderne ontwerp luidde een nieuwe tijd in voor de Turmac.

Figuur 53: Luchtfoto uit 1950 van hal. Alle productieprocessen vonden onder één dak plaats. De loodsen en schuren achter de hal zijn de smederij, timmerwerkplaats en het ketelhuis.

in Zevenaar. Er werd besloten om een grote loods van 80 bij 85 meter te bouwen, waar eerst de kantoren van de Turmac en Enghuizen, dat immers zwaar beschadigd was geraakt aan het einde van de oorlog, stonden. Hiermee was de Turmac het eerste grote bedrijf van Nederland waar alle productieactiviteiten plaatsvonden onder één groot plat dak.

Zo een groot gebouw had als gevolg dat er weinig daglicht in de hal aanwezig zou zijn en daarom werd er in samenwerking met Philips een plan opgezet waar TL verlichting het daglicht moest vervangen. Dit was nog nooit eerder geprobeerd en het is in de huidige dakconstructie nog steeds zichtbaar dat er hele stroken werden gereserveerd waar, mocht TL verlichting niet voldoen, later nog daklichten ingebouwd konden worden. Een ander nadeel van weinig gevels, en bijgevolg ramen, was het gebrek aan natuurlijke ventilatie. Ook hierin was de Turmac vernieuwend; het had de primeur het eerste fabrieksgebouw in Nederland te zijn met airconditioning ²⁷.

Het grote voordeel voor gelijkvloers bouwen was dat er veel minder kolommen op de werkvloer stonden om bovenliggende verdiepingen te tillen en dat er relatief weinig geveloppervlak gebouwd hoefde te worden. Dit laatste was zeker positief in de wederopbouwjaren, toen de schaarste aan bouwmaterialen groot was. Men mocht in die jaren ook geen gebruik maken van nieuw staal en zo kwam het dat de architecten Van de Erve en Zwaagstra op zoek moesten naar een geschikte dakconstructie. Deze vonden ze in een tweedehands partij ijzer die door de Nederlandse regering was besteld in Engeland. De brugdelen stonden al een tijd ergens in een weiland, maar de brug zou niet meer gebouwd worden. De maatvoering van de fabriek komt deels voort uit de belasting die deze profielen kon dragen (in plaats van de procedure die meestal gehanteerd wordt: de afmeting van de profielen komt voort uit maatvoering van een gebouw). Deze IPE-1200 profielen zijn nog steeds tekenend voor de ruimte in het gebouw.

Het gebouw met staalskelet heeft een baksteen gevel gekregen en in dit sobere materiaal is toch de veerkracht van de fabriek af te lezen. Het metselverband is zeer ambachtelijk en bevat een geometrisch reliëf dat contrasteert met het moderne staalskelet en de prefab betonnen kozijnen en lijsten in de gevel. Het is een zeer modern fabrieksgebouw, met aandacht voor het ambachtelijke, en staat zo voor het fabricageproces dat zich binnen afspeelt met de modernste machines die men zich toen kon voorstellen, maar die door arbeidershanden werden bediend.

De Turmac zou haar vooroorlogse traditie voor het ondersteunen van sportverenigingen, fanfares en het ondersteunen van kunst en cultuur in de regio voortzetten en in verre mate doorvoeren.

---

²⁷ G.B. Janssen, e.a., *Onder de rook van de Turmac*.

Figuur 54 a, b en c: Om de verveling van het monotone productiewerk in de fabriek tegen te gaan heeft Alexander Orlow, de directeur van de Turmac in de jaren vijftig en zestig, de Stuyvesant collectie opgezet. Er werden kunstenaars van over heel Europa gevraagd om abstracte kunstwerken te maken die vervolgens in de fabriek werden opgehangen.

Figuur 55 a tot d: De Turmac was trots op de kwaliteit van de door haar geleverde sigaretten en bracht folders uit waarin de ideale fabriek werd getoond. Op deze prenten zijn het drogen van de tabak en de productievloer te zien.

Onder Orlow werden er in 1960 dertien jonge kunstenaars, één kunstenaar uit ieder land dat in de EEG en EFTA zat, gevraagd om een groot werk te maken dat in de productiehallen kon komen te hangen. Met deze dertien werken was de basis gelegd voor de Peter Stuyvesant Collectie, vernoemd naar het bekendste sigarettenmerk dat de fabriek produceerde. Deze collectie zou later uitgroeien tot één van de grootste collecties van Nederland, met unieke werken van kunstenaars als Karel Appel, Constant, Niki de Saint Phalle en vele andere nationale en internationale kunstenaars, allemaal in opdracht van de Turmac. Deze werken hingen niet in de directiekamers, maar juist in de productiehallen waardoor de arbeiders wat afleiding hadden tijdens het monotone werk. Zelfs zij die in eerste instantie niets voelden voor abstracte kunst, hadden hun favorieten. De kroon op deze collectie was dat de fabriek opgenomen werd in de officiële lijst van Nederlandse musea, met als gevolg dat de zeldzame open dagen ontzettend druk bezocht werden ²⁸.

Door haar sociale gezicht, en door het feit dat de Turmac de grootste werkgever in de regio was, genoot de fabriek veel aanzien en macht en kon deze bij aanvragen voor uitbreidingen op veel steun rekenen. Mede hierdoor kon de fabriek ontzettend groeien en met een snelgroeiende omzet was dit ook wel nodig. Achter de fabriekshal van Van de Erve en Zwaagstra werden nog een aantal schuren en technische gebouwen neergezet, waarna de Turmac halverwege de jaren zestig de havezate Mathena opkocht, dat sinds 1958 leeg had gestaan. Deze had toen nog een grote tuin, welke in de daarop volgende jaren volgebouwd zou worden met grote loodsen en productiehallen. Deze loodsen zijn allemaal van zeer lage architectonische waarde, ze zijn opgebouwd rond een staalskelet met of een schil van prefab grindbetonplaten of een schil van staalprofielplaten.

In 1980 bouwde de NS twee overslagloodsen tussen het spoor en de fabriek in. Deze werden gehuurd door de Turmac waardoor de overslag van goederen sterk vereenvoudigd werd. De meeste tabaksproducten voor de Franse markt gingen per spoor, maar producten voor Duitsland en Nederland verlieten de fabriek aan de voorzijde het terrein en gingen per vrachtwagen, dwars door het centrum, naar de A12. Op het hoogtepunt van de fabriek reden er tientallen vrachtwagens per dag door het centrum, dit hield aan tot er in 1989 een achteruitgang van het terrein werd aangelegd. De reden dat dit zo lang heeft kunnen aanhouden is tweeslachtig; ten eerste had de fabriek, zoals genoemd, goede naam en faam in de stad en werd de overlast zodoende voor lief genomen, en ten tweede werd de uitbreiding aangelegd over terrein van jonkheer Van Nispen van Zevenaar, die daar lange tijd veel weerstand tegen geboden heeft ²⁹.

---

²⁸ Peter Stuyvesant Stichting, *Kunst Werkt*.

²⁹ Rondleiding over het B.A.T. terrein.

Figuur 56: Op deze luchtfoto uit 1989 staan alle gebouwen die nu nog bestaan, op twee na. Er is vlak na het nemen van deze foto een poortgebouw van de douane neergezet op het Wilgenstuk en tien jaar later nog een droogoven gebouwd tussen 18 en 29. De oudste twee gebouwen op het terrein zijn huis Rijck (21) en de havezate Mathena (23). Naast huis Rijck staan de vooroorlogse fabrieksgebouwen (5 en 7) met daarachter de in 1949 gebouwde fabriekshal (11). Vanaf deze hal is de fabriek langs de binnenstraat naar het zuiden gegroeid, richting de twee NS hallen uit 1980 (38).

In 1989 is het Wilgenstuk van de jonkheer overgenomen om zo een ontsluiting aan de achterzijde, aan de Babberichseweg, te kunnen verwezenlijken en daarmee de verkeersdruk in het centrum van de stad weg te nemen. Op het Wilgenstuk was ruimte om later nog meer uit te breiden, maar dit is er nooit van gekomen.

Tegen die tijd was ook de laatste uitbreiding al geweest, al werd er wel rekeningen gehouden met eventuele vervoluitbreidingen. De grond die van de jonkheer werd overgenomen is nog steeds onbebouwd, op een gebouwtje van de douane na, maar bood ruimte aan eventueel nog een extra 35% aan bouwvolume voor de Turmac.

De band met de samenleving van Zevenaar is gebleven zo lang de Turmac nog Turmac heette en toen de Stichting Liemers Museum alles in orde had voor tentoonstellingen, behalve een ruimte om in te exposeren, bood de Turmac uitkomst. De stichting mocht huis Mathena voor onbepaalde tijd huren van de Turmac voor fl 1,- per jaar. Voor al deze jaren van steun heeft het bedrijf verschillende prijzen vanuit de streek in ontvangst mogen nemen.

Al in 1955 was de Turmac overgenomen door het Zuid-Afrikaanse concern de Rupert Tobacco Corporation, ook wel de Rothmangroep genoemd, maar in de daaropvolgende decennia bleef de Turmac zelfstandig genoeg om hun eigen lijn aan te houden. Op 1 juli 1999 fuseerden Rothmans en de British-American Tobacco Company en op 1 januari werd de Turmac hernoemd tot B.A.T.

Dit bedrijf heeft onder druk van de aandeelhouders de productie van sigaretten verplaatst naar de lage lonen landen in Oost-Europa en sindsdien fungeert Zevenaar alleen nog maar als distributiecentrum. Op 1 november 2008 rolde de laatste sigaret van de band. Dit centrum wordt beheerd door DHL, maar verscheept nog steeds alleen tabakswaaren. Ongeveer de helft van de hallen staat leeg, de andere helft is gevuld met stapels dozen. Dit alles achter een dubbel hekwerk en bewaakt door de douane³⁰.

Tegenwoordig is er geen plek meer voor de kunstwerken, noch is er genoeg personeel om er van te genieten, dus is de collectie in delen geveild. Dit tot grote teleurstelling van vele instellingen die het zonde vinden dat zo een grote collectie, die door het unieke opdrachtgeversschap als totaal een grotere cultuurhistorische waarde had dan de waarde van de individuele werken opgeteld, is opgebroken. Maar B.A.T. kon meer geld verdienen door alle werken los van elkaar per opbod te verkopen. Ook de verhuur van huis Mathena aan het Liemers Museum is gestaakt en dit museum is verplaatst naar een kleiner pand in de Kerkstraat.

5.2 Opkomst van de auto

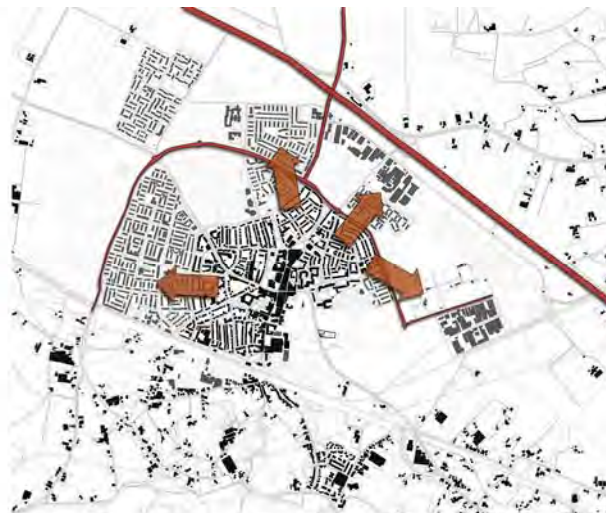
Na de oorlog was de Turmac niet de enige motor voor de groei van Zevenaar. Door de aanleg van de autosnelweg A12 van Arnhem naar Emmerich in 1965 werd Zevenaar in Nederland verankerd. Het is de laatste grote afrit voordat de snelweg bij de grens aankomt. Op deze strategische plek hebben zich meerdere bedrijven gevestigd. In samenwerking met

---

³⁰ G.B. Janssen, e.a., *Onder de rook van de Turmac*.

Figuur 57a: In 1965 is er ten noorden van Zevenaar een snelweg, de A12, aangelegd. Mede hierdoor is de stad snel gaan groeien.

Figuur 57b: In 1977 was het inwoneraantal van Zevenaar verdubbeld ten opzichte van direct na de oorlog. Een ringbaan verbindt de woonwijken met het centrum.

Figuur 57c: In 2010 Zevenaar ligt Zevenaar ingeklemd tussen de A12, de Betuwelijn in het zuiden en de in het westen geplande A15. De Turmac heet ondertussen B.A.T. en is bijna zo groot als het centrum. Dit terrein staat te koop voor € 27.000.000,-.

Figuur 57d: Wanneer de A15 in 2020 aangesloten zal zijn op de A12, kan de stad alleen nog maar naar het oosten uitbreiden. Er ontstaat een beweging rondom het groene hart en er is een nieuwe wijk gepland met een industrieterrein en een eigen station.

het naburige dorp Didam is in 1965 bij de afrit het industrieterrein Tatelaar-Hengelder aangelegd, wat voor veel werkgelegenheid heeft gezorgd voor beide plaatsen.

Ook Arnhem is sinds de komst van de auto snel te bereiken en Zevenaar is deels een forenzenstad geworden. Dit effect is goed zichtbaar in Westervoort en Duiven, twee plaatsen tussen Zevenaar en Arnhem die sinds de jaren zestig ook snel zijn gegroeid.

Aan het einde van de Tweede Wereldoorlog telde Zevenaar nog ongeveer 6.000 inwoners, tegenwoordig zijn dat er 30.000. Ook veranderde de samenstelling van gezinnen sterk; de van oorsprong arme katholieke arbeidersgezinnen (in Kleef heerste vroeger godsdienstvrijheid, waardoor de Liemers traditioneel nog een katholieke streek was) waren een stuk groter dan de moderne gezinnen ³¹.

Om al deze mensen te huisvesten zijn er veel nieuwe huizen bijgebouwd. De eerste uitbreidingen liggen ten westen en noorden van het centrum en hebben een duidelijke binding met het oude centrum. De volgende uitbreidingsfasen van Zevenaar richtten zich meer op het westen van de stad, waardoor het centrum decentraal kwam te liggen.

De reden hiervoor ligt bij het landgoed; de gemeente zou wel centrisch uit willen breiden, maar de jonkheer Van Nispen van Zevenaar wil zijn landerijen niet verkopen. De gemeente zou vele onteigeningsprocedures starten om de uitbreidingswijken dichter bij het centrum te kunnen bouwen, waartegen de jonkheer telkens weer juridische protesten zou indienen. Deze strijd zou zich enkele decennia afspelen, tot in de jaren negentig. Dankzij dit verzet is de stad dus sterk naar het westen gegroeid, waardoor de oude stadskern decentraal is komen te liggen ten opzichte van de meeste woonwijken ³².

Momenteel is de stad ingeklemd aan de westzijde, want aan die kant van de stad staat in de toekomst een aansluiting van de A15 op de A12 gepland. Hierdoor ligt de enige uitbreidingsmogelijkheid nu nog in het oosten. Sinds een paar jaar is daar aan de buitenzijde van de ringbaan de nieuwe wijk Zevenaar Oost, Groot Holthuizen, in aanleg. Deze wijk zal een eigen station krijgen, een transferium en een eigen aftak van de snelweg met een nieuw industrieterrein. Het gevolg hiervan is dat de oude stadskern wel weer centraler in de stad komt te liggen, maar waardoor het oosten van de stad van de kern afgesloten wordt door de weilanden van jonkheer Van Nispen van Zevenaar. Hier komt bij dat de verkoop van de huizen nog geen storm loopt, zowel vanwege de economische tegenslagen van de afgelopen jaren als het feit dat de stad in een krimpregio ligt ³³.

---

³¹ Lezing Rien van den Heuvel.

³² Gesprek met jonkheer Van Nispen van Zevenaar.

³³ KuiperCompagnons, *Samenvatting Ruimtelijk Beleidsplan Gemeente Zevenaar*.

Figuur 58: Huis Sevenaer.

Figuur 59: Turmac fabriek.

Figuur 60: Markt.

Figuur 61: Uitbreidingswijken.

Figuur 58 tot 61: De vier identiteiten van Zevenaar; een karaktervolle kern met monotone buitenwijken.

Figuur 62: Na de bombardementen aan het eind van de oorlog ontstonden er in de dichte kern openingen. Het centrum is nu een aaneenschakeling van pleinen.

5.3 Ontwikkeling van de stadskern

Vanaf het moment dat Zevenaar hard begon te groeien, of eigenlijk al vanaf de verdwijning van de gracht na de aanleg van de riolering, zijn de noord- en westzijde van het centrum vervaagd. Alleen in de hoek achter het huidige gemeentehuis, tussen het Freulebos en het Masiusplein, waar vroeger de Arnhemse Poort heeft gestaan, zijn de restanten van de wallen en grachten nog zichtbaar. Op het Masiusplein zijn in 1984 de restanten teruggevonden van het oude stadskasteel en tegenwoordig zijn de contouren hiervan teruggebracht in de stad middels een kunstwerk.

Voor de oorlog was de kern naar het zuiden toe doorgegroeid tot aan het spoor, waar het stationsgebouw en het in 1915 gebouwde P.T.T. de Kerkstraat en daarmee de stad afsloten. Ook was er langs de verschillende doorlopende wegen naar Didam, Duiven en Arnhem lintbebouwing te herkennen. Toch bleef Zevenaar een klein stadje en leek het op het eerste gezicht niet veel anders dan de stad op de minuutplannen van 1832. Wel was de stad voller geworden; de voor- en achterstraat waren nog duidelijk herkenbaar, maar waar vroeger de weilanden waren stonden vervolgens magazijnen van winkels, scholen en bedrijven. Langs de straten, en vooral langs de voorstraat, zien we een kleine korrel en achter deze gebouwen een iets grotere stedenbouwkundige korrel ³⁴.

De bombardementen op Zevenaar tegen het einde van de oorlog hebben in de compacte stad een aantal gaten geslagen. Dit heeft voor een verschuiving in het centrum gezorgd. Vroeger lag het zwaartepunt van het centrum op de Markt, ten zuiden van de Didamsestraat/Arnhemseweg, wat de enige open plek in de stad was. Op het langwerpige plein stond een markthal, of eigenlijk alleen een overkapping, en het lag tussen de Doelen, huis Sevenaar en de twee kerken in.

Na de bombardementen was er aan de noordzijde ruimte ontstaan voor een nieuw plein, het huidige Raadhuisplein. Hier staat, zoals de naam al doet vermoeden, nu het gemeentehuis. Ook heeft dit plein de marktfunctie overgenomen en de Markt is nu een horecaplein geworden. Ten noorden van het Raadhuisplein ligt de Grietsestraat, de belangrijkste winkelstraat van de stad en daarmee de Liemers. Langs deze straat is ook veel nieuwbouw gepleegd en hierdoor is er meer ruimte voor de winkels ontstaan dan in de smaller straten rondom de Markt.

In 1955 is de overkapping van de Markt weggehaald, en iets verderop herbouwd en opgenomen in het verenigingsgebouw van de schuttersvereniging. Twee jaren later zijn ook de Doelen gesloopt. Hierdoor kwam het plein in directe verbinding te staan met de Andreaskerk, een situatie die tot 1990 is blijven bestaan. Toen is er op advies van het

---

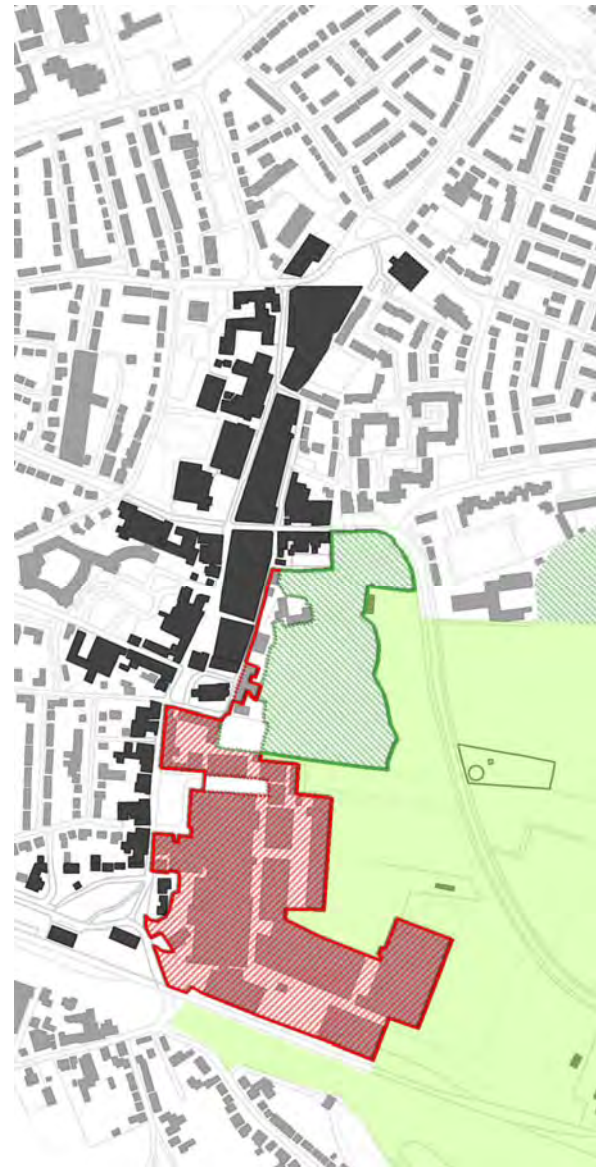
³⁴ A.J.M. Akkermans, e.a., *Zevenaar stad in de Liemers*.

Figuur 63: Weilanden op 250m van de HEMA.

Figuur 64: Vogelreservaat op 80m van de HEMA.

Figuur 65: Het landgoed en het Turmac terrein vormen een barrière tussen het centrum en het weidse landschap.

Gelders Genootschap een nieuw gebouw teruggeplaatst, een bioscoop met ongeveer dezelfde proporties als het oude Doelengebouw, en daarmee was de stedenbouwkundige structuur van voor de jaren vijftig hersteld.

Rondom de kerk wordt vooral gewoond en hier houdt het functionele centrum dan ook nagenoeg op. Al vindt men verder naar het zuiden, langs de Kerkstraat, nog wel enkele specialistische winkels. Ook ligt hier nog een andere nieuwe open plek: het voorplein van de Turmac fabriek. Vroeger was deze straat een lange smalle straat, met smalle stoepen aan weerszijden, maar toen de fabriekshal van Van de Erve en Zwaagstra is gebouwd, heeft men de enkele panden die de oorlog hadden overleefd gesloopt om zo een open voorplein te creëren. Dit plein is tegenwoordig omsloten door een hekwerk en is het dus geen publieke open plek meer, maar behoort het wel tot de reeks open plekken langs de noord-zuid as ³⁵.

Toen in 1992 werd besloten dat de Betuwelijn langs Zevenaar zou lopen, is daarmee ook definitief de zuidgrens van de stad gemarkeerd. Want ook al ligt dit spoor in een tunnel, boven het ondergrondse traject ligt het gewone spoor met station. Deze situatie vormt een te grote barrière voor de stad om echt over te steken. Aan de overkant is nog wel bebouwing, maar dat is een bedrijventerrein.

6. Groen hart

Achter een muur, op een steenworp afstand van de Markt, de kerk en de HEMA ligt een vogelreservaat op het landgoed van de jonkheer. Deze heeft, door jaren lang te procederen tegen de expansie van zowel de stad als de Turmac, ervoor gezorgd dat het historische contrast tussen stad en land intact is gebleven, in tegenstelling tot de graduele overgang van stad, via moderne buitenwijken, naar weilanden. Op dit landgoed, de havezate, wordt al eeuwenlang een boerenbedrijf in stand gehouden en dit feit, samen met het groen dat hier tot aan de stadskern reikt, zijn unieke kwaliteiten voor het historische Zevenaar.

6.1 Ensemble Sevenaer

De boerderij wordt bestuurd vanuit het eeuwenoude landhuis. Hier wonen de jonkheer en zijn nicht Joyce van Katwijk, met wie hij sinds de jaren tachtig het bedrijf beheert. Huis Sevenaer wordt tegenwoordig niet meer volledig bewoond, de jonkheer en mevrouw Van Katwijk bewonen beide een klein deel, maar de rest van het woonhuis staat leeg. Het pand verkeert in slechte staat, want de jonkheer stopt al zijn geld in het overeind houden van het bedrijf en juridische assistentie bij alle processen die hij de afgelopen decennia gevoerd heeft. Het landhuis, en de meeste andere gebouwen van het ensemble, hebben sinds de jaren zeventig geen grote onderhoudsbeurt meer gehad.

---

³⁵ Gemeentewebsite Zevenaar, *Gemeente Zevenaar: Structuurvisie*.

Figuur 66: De panden van het landgoed aan de Wittenburgstraat worden verhuurd aan derden. Het pand met de luiken is de voormalige kazerne van de marechaussee. Het rode dak in de verte is het Polderhuis, het oudste huis aan de straat.

Figuur 67: De Wittenburgstraat bij de achteringang van het landgoed: de kap van de afgebrande stal wordt nog niet gerestaureerd, omdat de jonkheer krap bij kas zit.

Figuur 68: Alle gebouwen van het landgoed, behalve het landhuis en koetshuis, hebben een entree aan de Wittenburgstraat. Huis Sevenaar heeft een oprijlaan vanaf de noordzijde van het landgoed.

Naast het landhuis staat een oud koetshuis, in dezelfde bouwkundige staat als het huis, waar tegenwoordig de verwerking en opslag van de groenten die van het land komen plaatsvindt. Dit gebouw bakent de open plek aan de voorzijde van het landhuis af, achter het koetshuis liggen de eigenlijke boerderijfuncties. Langs de Wittenburgstraat staat de oude veeschuur die nog steeds als zodanig in gebruik is. In 2009 is het dak van de schuur in een brand verloren gegaan en ondertussen is er een tijdelijk dak van golfplaten geplaatst. De schuur huisvest ongeveer dertig stuks vee, welke gehouden worden voor hun mest en hun vlees.

De andere panden van het landgoed liggen allemaal direct aan de Wittenburgstraat en zijn ook toegankelijk vanaf de straat (dit in tegenstelling tot de veeschuur). De meeste van deze panden liggen rond de kerk en behoren tot de oudste en meest beeldbepalende gebouwen van Zevenaar. Deze panden worden door derden gehuurd en zijn beter onderhouden dan de agrarische gebouwen en het landhuis. Sinds deze zomer is in het polderhuis de landwinkel gehuisvest, een winkel waar de biologische producten die op het landgoed worden geproduceerd worden verkocht. Deze winkel is niet alleen belangrijk vanwege de inkomsten die gegenereerd worden voor het landgoed, maar vooral ook als koppeling tussen de havezate en de stad ³⁶.

Direct achter deze gebouwen en het landhuis ligt de verwilderde tuin van het landgoed. Deze is in de negentiende eeuw in Engelse landschapsstijl aangelegd, maar sinds jonkheer Hubert René Reinoud Louis van Nispen van Sevenaer op de boerderij is gekomen is deze tuin niet meer actief onderhouden, om zo de natuur zijn gang te laten gaan. Zelfs de jonkheer en mevrouw van Katwijk komen bijna nooit in dit deel van hun landgoed en het bos herbergt tegenwoordig een aantal zeldzame vogels die hier dankzij de rust, en de constante aanwezigheid van insecten (ook 's winters, bij de mestbelt), goed gedijen.

6.2 Open landschap

Achter dit bos, aan weerszijden van de Babberichseweg, liggen de landerijen van het landgoed. Het is een open gebied met tussen de verschillende percelen houtwallen. De grond het dichtst tegen de boerderij aan is blijvend weiland, omdat de afstand tussen weidegebied en de stal dan het kleinst is. Aan de overzijde van de Babberichseweg liggen de akkers van de jonkheer ³⁷.

Hier worden allerlei groenten geteeld volgens een biodynamische landbouwmethode. Dit houdt in dat er niet met kunstmest of andere onnatuurlijke producten gewerkt wordt. Het aantal koeien dat gehouden wordt is ook afgestemd op het aantal hectares akkerbouwgrond

---

³⁶ Derksen en Bongers, *Invenstarisatie Bouwdelen Huis Sevenaer*.

³⁷ Gesprek met jonkheer Van Nispen van Sevenaer.

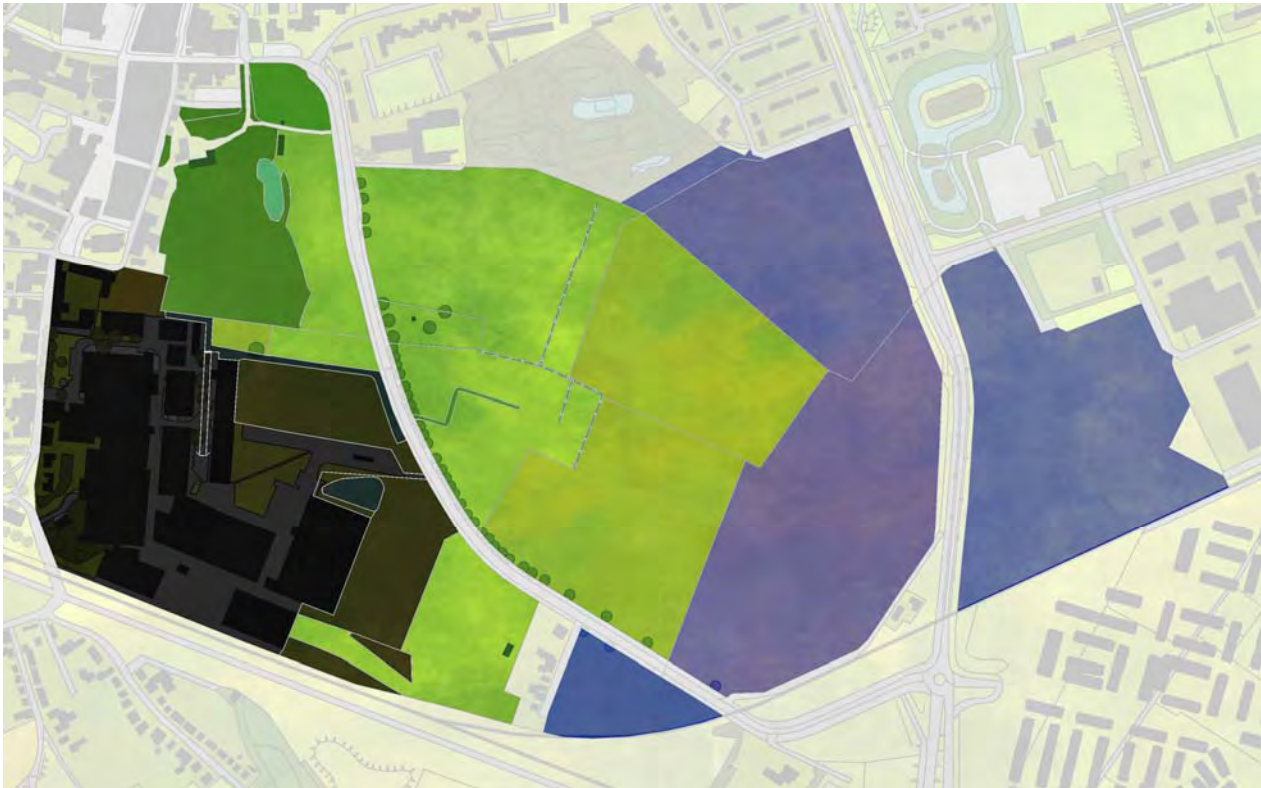
Figuur 69a: Kleinschalige teelt.

Figuur 69b: Weilanden aan het bos.

Figuur 69c: Weilanden in het hart.

Figuur 70: De verdeling van de landerijen in het groene hart van Zevenaar. Het zwarte vlak wordt nu nog gebruikt door de B.A.T. fabriek, de groene velden zijn de landerijen van de havezate die al biodynamisch zijn verrijkt. Hier is de jonkheer vanaf 1946 tot in de jaren zeventig mee bezig geweest. In ruil voor verschillende onteigende stukken grond, onder andere voor het Wilgenstuk (de zwarte vlakken die direct tegen de Babberichseweg liggen), heeft de jonkheer compromisgronden toegewezen gekregen. Dit zijn de blauwe gebieden op de kaart. Deze kavels worden nu verpacht, omdat het de havezate aan middelen ontbreekt om deze gebieden ook op te werken tot rijke grond.

in eigen beheer, zodat er een mestbalans ontstaat. Dit aantal zal in de toekomst vergroten, omdat een deel van de landerijen nu nog verpacht wordt aan andere boeren³⁸.

Deze percelen horen niet allemaal van oudsher al bij landhuis Sevenaer, maar zijn de zogenoemde compromisgronden. Zoals eerder vermeld, voert de jonkheer al decennia lang een juridische strijd tegen zowel de gemeente als de Turmac, omdat deze partijen behoefte hadden aan zijn grond. Zo nu en dan zijn er stukken grond onteigend, voor bijvoorbeeld de verbreding van het spoor en de aansluiting van het Turmacterrein op de Babberichseweg, waarna de jonkheer ter compensatie andere gronden toegewezen kreeg.

Deze was daar in de meeste gevallen alles behalve blij mee, omdat hij sinds zijn aantreden in 1947 veel moeite heeft gestopt in het verrijken van de grond. Tot die tijd is de grond namelijk lang gebuikt via de reguliere landbouwmethoden, waar op grote schaal kunstmest gebruikt werd en waar biodiversiteit ongewenst was. De grond was, in de ogen van de jonkheer, verarmd en hij heeft geprobeerd om weer meer kruiden en andere planten in zijn velden te laten groeien. Destijds heeft de jonkheer advies aan de universiteit Wageningen gevraagd over hoe dit proces te laten verlopen. Deze had hem gezegd dat eens verarmde grond nagenoeg onmogelijk weer gezond te krijgen was.

Toen later bleek dat de kruiden en insecten wel degelijk terugkeerden naar de landerijen, zijn de landerijen door de universiteit talloze keren onderzocht. De jonkheer gold als een pionier in de biologische landbouw en de universiteit heeft dan ook veel onderzoek verricht op zijn land. De compromisgronden waren niet gerevitaliseerd, dus heeft de jonkheer noodgedwongen goede gronden weg moeten ruilen tegen slechtere gronden³⁹.

Deze slechtere gronden zijn nog niet opgewaarderd, omdat het landgoed op dit moment geen extra personeel in dienst kan nemen. De oorzaak hiervan ligt natuurlijk in die processen, maar ook in het feit dat de oude gebouwen duur zijn in onderhoud (men kan alleen de aller nodigste werkzaamheden uitvoeren) en vooral omdat de jonkheer in de jaren zeventig opgelicht is voor meer dan een miljoen gulden.

Maar los van alle financiële problemen, zijn deze landerijen van grote historische waarde voor Zevenaer. De overgang van landschap naar stad is hier het sterkst en deze entree van het centrum is het meest kenmerkend.

---

³⁸ G.J. Liet, *Ontwikkelingsvisie Landgoed Huis Sevenaer, deel 2*.

³⁹ Gesprek met jonkheer Van Nispen van Sevenaer.

Figuur 71: Aan de noordzijde van het groene hart staat het Juvenaatschool uit 1926. Dit statige gebouw contrasteert sterk met de aangrenzende landerijen en markeert daarmee de entree van Zevenaar aan de zuidoost zijde.

Achter het Juvenaatschool ligt het arboretum van Von Gimborn, dat nu als park fungeert.

Figuur 72: De ingang van het fabrieksterrein aan de Babberichseweg. Hier ligt de rand van de stad op afstand en half verstopt. De blauw/grijze loods is eind jaren tachtig gebouwd en van lage cultuurhistorische waarde. Wanneer de fabrieksfunctie van het terrein komt te vervallen zou hier een nieuwe ingang voor de stad kunnen komen.

6.3 Begrenzing

Aan de stadszijde worden de landerijen begrensd door de Turmac fabriek, al liggen de meeste gebouwen ver van de Babberichseweg, waardoor de overgang niet abrupt is. Dit komt doordat het Wilgenstuk, dat is het stuk grond dat aangekocht was om een achteruitgang van de fabriek te verwezenlijken, gekocht is met het oog op uitbreiding. Deze uitbreidingen zijn er nooit gekomen, de grond is nog leeg, wat zorgt voor een grote afstand tussen de landerijen en de fabriekslodsen. Ten noorden van de Turmac ligt de hierboven beschreven overwoekerde tuin van de jonkheer.

Kenmerkend voor de noordelijke rand van het groengebied is het in 1927 gebouwde juvenaat St. Stanislaus. Dit hoge gebouw aan de Babberichseweg markeert de entree naar de stad ⁴⁰. Achter het juvenaat ligt het arboretum van Von Gimborn, de industrieel die lange tijd een inktfabriek had in de stad. Dit arboretum biedt plaats aan een grote collectie aan boomsoorten en is een belangrijke schakel tussen de stad en het landgoed. In tegenstelling tot het bos achter het landhuis, is dit bos wel publiek toegankelijk en vanaf deze plek kan de bezoeker over de landerijen kijken.

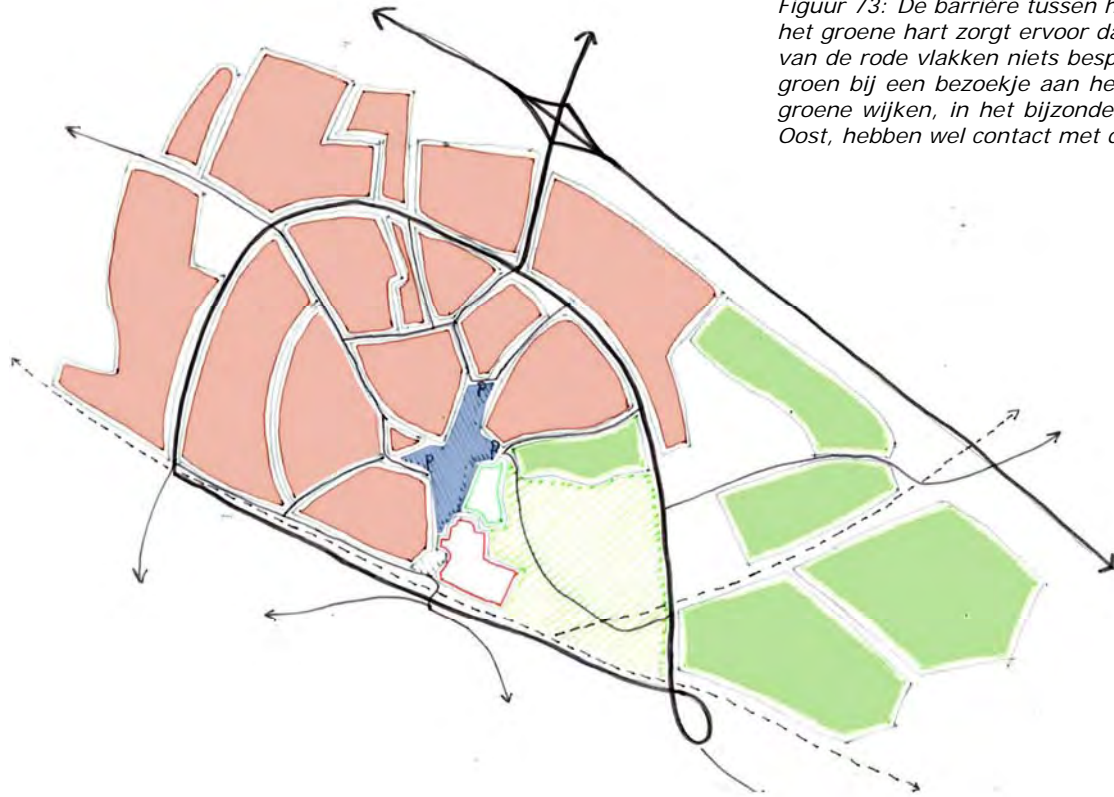
De oostelijke ringbaan met daarachter de sportvelden, het spoor naar Doetinchem en Zevenaar Oost vormen de volgende grens van het groen. Vooral de nieuwbouwwijk is voor de jonkheer een doorn in het oog, en deze heeft dan ook een rij bomen geplant om het zicht op deze nieuwbouwwijk te onttrekken. Bij het spoor klimt de ringbaan op om als viaduct de Betuwelijn over te steken.

Aan de zuidzijde wordt het groengebied afgesloten van de Gelderse Poort, een Natura 2000 gebied dat voor de biodiversiteit van groot belang is. De afstand tussen deze twee gebieden mag niet te groot worden, want de verbinding zorgt voor kruisbestuiving tussen zeldzame planten en er liggen ook vliegroutes van insecten die via de Gelderse Poort het landgoed bereiken.

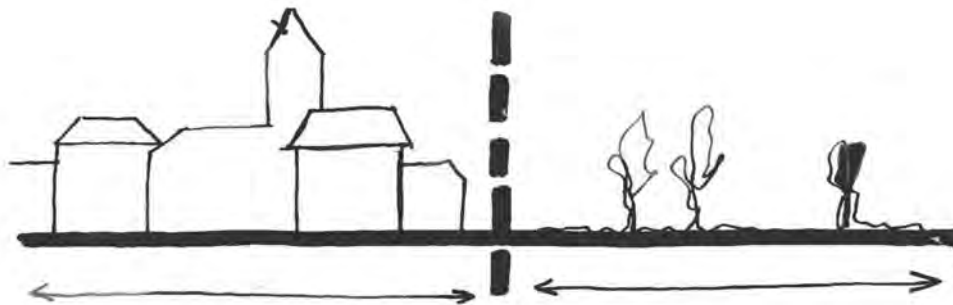
Vanuit het groene hart is de stad niet echt merkbaar, de landerijen voelen veel landelijker dan de ingeklemde positie doet vermoeden. Alle stedelijke randen van het gebied vormen een zachte overgang van het land naar de stad, wat voor rust zorgt in het groengebied, maar hierdoor hebben de stedelingen weinig binding met de weilanden; het is vanuit het centrum ook niet duidelijk dat de weilanden zo dicht bij liggen.

---

⁴⁰ G. Willemsen, *Juvenaat Zevenaar 1927-1997*.

Figuur 73: De barrière tussen het centrum en het groene hart zorgt ervoor dat de inwoners van de rode vlakken niets bespeuren van het groen bij een bezoekje aan het centrum. De groene wijken, in het bijzonder de Zevenaar Oost, hebben wel contact met de landerijen.

Figuur 74: De oude grens tussen stad en land was abrupt. Tegenwoordig is de grens bijna overal een zachte; alleen bij het land-goed is deze nog even abrupt als in de middeleeuwen.

7. Conclusie

Sinds de middeleeuwen is het Gelderse Zevenaar het centrum van de Liemers en de stad is in die eeuwen weinig gegroeid. Al die tijd is de stadsgracht de grens geweest van de stad en pas toen deze in de twintigste eeuw werd gedempt is de stad gaan groeien. Er heeft dus heel lang een sterk contrast bestaan tussen de stad en het omliggende land.

De havezaten aan de oostzijde van de stad zijn van grote invloed geweest op de politieke verhoudingen van de gemeente. De agrarische basis van deze havezaten heeft ertoe geleid dat Zevenaar in 1900 een slapend plattelandsstadje was. De industriële revolutie is aan de stad voorbij gegaan, of zelfs afgehouden door de gemeentebesturen en dus kwam de stad pas laat tot bloei.

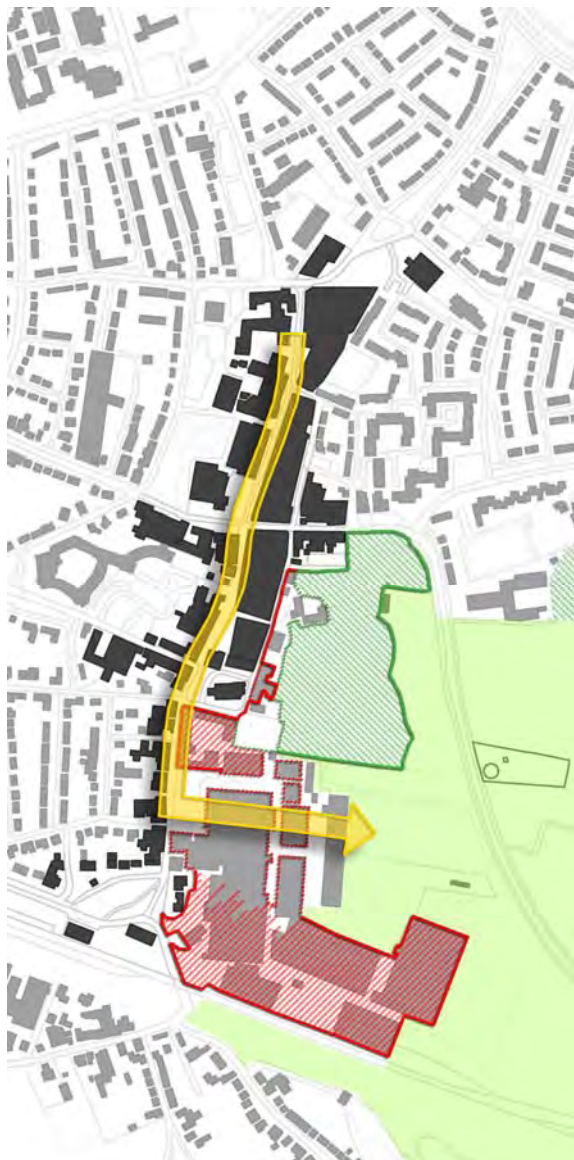
Toen in 1919 de Turmac fabriek werd opgericht braken er nieuwe tijden aan voor Zevenaar. De Turmac zorgde voor veel werkgelegenheid en was daarnaast belangrijk voor het sociale leven van Zevenaar, omdat het veel verenigingen sponsorde. De Turmac, later B.A.T. genoemd, is de rest van de twintigste eeuw een icoon geweest voor Zevenaar.

Het fabrieksterrein was een soort afgesloten gebied achter een dubbele rij hekken. De fabriek produceerde tot aan 2008 sigaretten van dertig verschillende merken en stond daarom onder toezicht van de douane. Het hoofdgebouw en de eerste uitbreiding na de oorlog zijn de belangrijkste gebouwen van de enclave.

Huis Sevenaer is de andere enclave van Zevenaar, direct ten noorden van de Turmac. Deze havezate is als enige van de streek nog functioneel als boerderij. De jonkheer Van Nispen van Sevenaer is een pionier op het gebied van biodynamische landbouw en is erg beschermend ten opzichte van zijn landerijen. De stal en andere agrarische gebouwen liggen direct aan de stadskern, langs de Wittenburgstraat, maar zijn functioneel op het oosten gericht.

Voor de oorlog was het inwonersaantal van Zevenaar nog niet sterk gegroeid, maar toen in de jaren zestig de A12 werd aangelegd begon Zevenaar te groeien. Dankzij de A12 kon de Turmac zich beter ontwikkelen en ook vestigden zich toen meer bedrijven in de stad. Sindsdien zijn er in korte tijd veel wijken bijgekomen, welke vanwege het landgoed en het fabrieksterrein allemaal ten westen en noorden van de stadskern liggen. De twee enclaves vormden namelijk samen een barrière die ervoor zorgden dat de stad niet naar het oosten kon uitdijen.

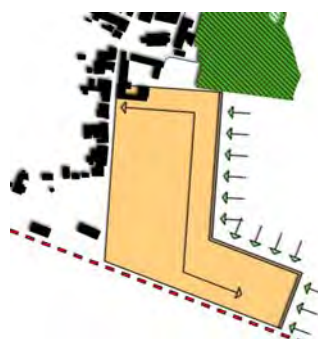
De grootste uitbreidingen van de stad in de toekomst liggen al op de tekentafel. Er komt een nieuwe aftakking van de A12 en aan de oostzijde van het spoor naar Doetinchem zal een nieuwe wijk worden gebouwd. Deze zal voldoende woonruimte bieden voor eventuele nieuwe inwoners van de stad.

Figuur 75: Door het centrum te verlengen naar het Turmac terrein, kan de koppeling met het achterliggende landschap gemaakt worden. Het landgoed kan hierbij met rust gelaten worden.

Figuur76a: De gemeente wil in oudste gebouwen van de Turmac gebruiken. De rest van het gebied kan ontwikkeld worden.

Figuur 76b: De ruggegraat van de nieuwe stadswijk kan onveranderd blijven. De grens met de landerijen moet abrupt zijn.

Figuur 76c: Vanuit het gebied moet er wel contact gemaakt worden met het landschap.

In de nabije toekomst komt het fabrieksterrein vrij. De gemeente heeft interesse in de twee panden aan de Kerkstraat als nieuwe locatie van het gemeentehuis. Ze zoekt uit of het hele terrein opgekocht kan worden om vervolgens een deel weer door te verkopen aan een projectontwikkelaar.

Het Zevenaar van voor de Turmac draaide om landbouw, het grootste deel van de twintigste eeuw werd gedefinieerd door de fabriek en deze twee entiteiten bieden een uniek uitgangspunt voor de ontwikkeling van Zevenaar in de toekomst.

Bij de ontwikkeling van het fabrieksterrein zou men aandachtig moeten kijken naar de grens tussen de stad en het landschap. Hier zou men een abrupte overgang van stad naar landschap kunnen realiseren om zo te verwijzen naar de oude identiteit van Zevenaar. Door een aantal publieke functies aan deze wijk toe te kennen, kan men ook het centrum koppelen aan het groene hart van het landgoed, zonder daarbij de havezate te verstoren.

Deze nieuwe wijk zou een stedelijker karakter moeten krijgen dan de bestaande uitbreidingswijken. In Zevenaar zijn bijna geen appartementen en met de huidige vergrijzing is een compacte wijk met veel voorzieningen een kwaliteit die de stad een voorsprong geeft op omliggende plaatsen in de strijd tegen krimp.

Hierbij kunnen de landerijen ongedeed blijven en kan de havezate op een biodynamische wijze het land onderhouden. Het ontoegankelijk houden van het landgoed zorgt dat de uniciteit van dit landgoed behouden blijft, waardoor het blijft bijdragen aan de identiteit van de stad. Als het landgoed en de landerijen opengesteld zouden worden, dan kan huidige landbouwmethode niet meer worden voortgezet en verliest het landgoed haar unieke karakter van biodynamische havezate.

8. Samenvatting

Hoofdstuk 1 - Inleiding

Deze geschiedeniscriptie beschrijft de stedenbouwkundige ontwikkeling van de oude stadskern van het Gelderse Zevenaar. Het unieke van deze stad is de aanwezigheid van een natuurgebied op een steenworp afstand van het hart van de stad.

Aan de oostzijde van de stad liggen een landgoed en de Turmac fabriek, waar jarenlang sigaretten werden gemaakt, en deze beide entiteiten zijn van grote invloed geweest op de ontwikkeling van de stad.

In dit eerste hoofdstuk stel ik de onderzoeksvraag: Wat was de invloed van het landgoed en de Turmac op de ontwikkeling van Zevenaar?

Hoofdstuk 2 – Zevenaar nu en in de nabije toekomst

Zevenaar ligt op een knooppunt van allerlei verkeersaders. Aan de noordkant wordt het begrensd door de A12 van Arnhem naar Duitsland, aan de westzijde sluit de aansluiting van de A15 op de A12 binnenkort de stad af en de zuidzijde van de stad wordt afgeschermd door de Betuwelijn. Hierdoor is de enige uitweg voor de stad om uit te breiden het oosten, waar historisch gezien steeds een barrière heeft gelegen.

In de huidige stad zijn nog een aantal aspecten van de ontstaansgeschiedenis af te lezen. De oude wegen waarlangs de stad is ontstaan zijn nog herkenbaar en het resultaat van de barrière is een groot groen hart tegen de oude kern van de stad.

Ook de uitbreidingswijken zijn goed duidelijk herkenbaar, met langs de A12 aan de noordkant een strook met bedrijventerreinen en in het verlengde daarvan wordt nu de wijk Zevenaar Oost aangelegd. Deze wijk ligt voorbij het groene hart en wordt deels zelfstandig met een eigen station, aftakking van de snelweg en een nieuw bedrijventerrein.

Nu de oversteek voorbij het groene hart gemaakt wordt, is het belangrijk om te kijken naar de geschiedenis van de stad om zo de uniciteit van Zevenaar aan te kunnen tonen. De stad ligt in een krimpregio en zal haar sterke kanten uit moeten buiten om niet mee te krimpen.

Hoofdstuk 3 – Het ontstaan van Zevenaar

De ondergrond van de streek is zeer vruchtbaar vanwege de ijstijden en de loop van de rivieren die millennia lang sediment afzetten in de Liemers. Deze streek is dan ook al 4500 jaar bewoond en in ongeveer de negende eeuw na Christus is het huidige Oud Zevenaar ontstaan.

Deze plaats lag aan een oude handelsweg van Arnhem naar Emmerich, welke verlegd moest worden nadat de Oude Rijn een andere weg ging lopen en de oude route overstroomde. Deze nieuwe route kwam noordelijker te liggen en was volledig droog op één plek na, de oversteek van het riviertje de Aa.

Bij deze voorde is in dertiende eeuw een kasteel gebouwd door graaf Otto II van Gelre als verdediging tegen het hertogdom Kleef. Anderhalve eeuw later kwam de streek in handen van Kleef, verloor het kasteel aan militaire waarde en werd het voornamelijk gebruikt om de machthebbers te huisvesten.

In 1487 kreeg Zevenaar stadsrechten, kreeg het stadswallen en een gracht. Deze verdedigingswerken drukten zwaar op de bevolking, het aanleggen en onderhouden was duur en zodoende werd er veel belasting geheven. Toch zorgden de stadsrechten voor handel en Zevenaar werd de belangrijkste stad van de Liemers.

Aan de overzijde van de Aa, buiten de stadswallen, werd de havezate huis Sevenaer gesticht. Dit adellijke buitenhuis heeft door de eeuwen heen vele eigenaars gehad, waaronder veel bestuurders van de stad. Het oude kasteel is rond 1680 gesloopt, waardoor huis Sevenaer tegenwoordig het oudste gebouw van Zevenaar is.

Hoofdstuk 4 – Opkomst van de industrie

Tot het begin van de twintigste eeuw is de stad niet veel gegroeid, de streek had een sterk agrarisch karakter, en de industriële revolutie is aan de Liemers voorbij gegaan. Pas rond 1900 kwamen er een paar fabriekjes, waarvan de grootste de inktfabriek van Von Gimborn was.

Ook bestond er een tabakscultuur in de Liemers, veel boeren onderhielden een veldje met tabaksplanten naast hun gewone gewassen, en vanuit deze cultuur kwam de Turmac. Deze sigarettenfabriek werd in 1919 opgericht door Willem Carel Buschhammer en Bey Kiazim Emin.

Deze fabriek zou al snel de grootste werkgever worden van de stad en heeft Zevenaar op de kaart gezet. Het bedrijf is behalve een belangrijke werkgever ook een belangrijke factor in het sociale leven van de stad geweest. De Turmac sponsorde veel sportverenigingen en stichtte een meisjesschool voor haar werknemers.

In de Tweede Wereldoorlog is de productie van rookwaren lange tijd doorgedaan, al slinkte de tabaksvoorraad snel. Tegen het einde van de oorlog lag Zevenaar zeven maanden in de frontlinie en in die tijd zijn de fabrieksgebouwen zwaar beschadigd geraakt door bombardementen op de stad.

Hoofdstuk 5 – Explosieve groei

Het compacte Zevenaar van voor de oorlog is in de wederopbouwperiode sterk gegroeid. Het centrum is door de bombardementen langs de noord-zuid as zwaar gehavend, maar hierdoor ontstond langs de oude voorstraat een aantal pleinen. De stad heeft haar centrumfunctie in de regio behouden, maar door de komst van de auto en de A12, kwamen er ook mensen die buiten de stad werkten (voornamelijk in Arnhem), maar die wel in Zevenaar gingen wonen. Ook werd er in samenwerking met het naburige Didam langs de snelweg een bedrijventerrein aangelegd, wat ook voor veel werkgelegenheid zorgde.

Na de oorlogsjaren groeide de Turmac heel hard; de fabriek werd niet meer verticaal georganiseerd, maar de productielijn werd volledig gelijkvloers opgezet. De eerste nieuwe productieloodsen lagen in het zicht van de Kerkstraat en werden opgetrokken uit baksteen in mooie metselverbanden rondom een staalskelet. Latere uitbreidingen waren grote skeletten met grindbetonnen of stalen gevelbekleding, maar deze loodsen lagen dan ook buiten het zicht van het publiek.

Door de groei van de fabriek, het bedrijventerrein en de betere verbinding met Arnhem, is Zevenaar ontzettend gegroeid. De stad heeft tegenwoordig vijf maal zo veel inwoners als in 1945. Doordat ook de gezinnen kleiner geworden, vertaalt deze groei zich naar een groot aantal uitbreidingswijken.

Deze liggen allemaal aan de noord- en de westzijde van het centrum, omdat na de oorlog ook een nieuwe jonkheer op het landgoed ging wonen. Deze heeft middels veel juridische strijd, tegen zowel de stad als tegen de Turmac, kunnen voorkomen dat de stad zich centraal heeft uitgebreid op zijn gronden.

Hoofdstuk 6 – Groen hart

Langs de oostrand van de stad, aan de Wittenburgstraat, ligt het landgoed van jonkheer Hubert van Nispen van Sevenaer. De gebouwen van de havezate zijn, wegens geldgebrek, in slechte staat. De jonkheer stopt zijn resterende geld in het draaiende houden van zijn boerenbedrijf.

De agrarische gebouwen liggen dicht op de stad, met direct daarachter een overwoekerde tuin die benoemd is tot vogelreservaat. Achter dit bos liggen de open weilanden en akkers van het landgoed.

Deze gronden worden allemaal op een biodynamische wijze beheerd door de jonkheer. Deze heeft de landbouw methode helpen ontwikkelen en is een pionier in de biologische sector.

Nadat Zevenaar en de Turmac flink zijn gaan groeien, heeft de jonkheer lange tijd onder druk gestaan om zijn landerijen af te staan. Er is een aantal stukken grond dat de jonkheer ter compensatie van de onteigende grond heeft gekregen, de compromisgronden. Deze

gronden voldoen nog niet aan de biodynamisch standaarden van de jonkheer, maar hij heeft niet genoeg geld om de landerijen op te werken tot, in zijn ogen, gezonde grond.

Tegenwoordig is het groene hart in het noorden en westen begrensd door bossages. De westzijde is de overwoekerde tuin van de jonkheer, de noordzijde wordt begrensd door het Von Gimbornhof, een door een industrieel opgezet openbaar arboretum.

Vorbij de ringbaan aan de oostkant ligt de nieuwe wijk Zevenaar Oost en aan de zuidzijde, voorbij de Betuwelijn, ligt de Gelderse Poort: een internationaal erkend natuurgebied. De verbinding tussen de Gelderse Poort en het landgoed van de jonkheer is van belang, omdat insecten en plantenzaden de verschillende gebieden nu kunnen bereiken, waardoor de biodiversiteit in het groene hart intact blijft.

Hoofdstuk 7 – Conclusie

De Turmac en het landgoed zijn sinds de stad sterk is gaan groeien een barrière geweest die uitbreiding naar het oosten heeft tegengehouden. De stad is eerst naar het westen uit gaan breiden en groeit langs de ringbaan naar het oosten.

Het fabrieksterrein staat te koop en de gemeente zoekt uit of ze haar gemeentehuis naar het zuiden wil verplaatsen. De gebouwen die niet langs de Kerkstraat liggen en van lagere cultuurhistorische waarde zijn kunnen dan doorverkocht worden aan een projectontwikkelaar.

Deze zou hier dan een stadswijk kunnen bouwen die een abrupte overgang van de stad naar het landschap zou vormen, een situatie zoals die bestond in de eeuwen dat Zevenaar nog niet buiten haar grachten was gegroeid. Een stadse wijk met een afwijkend karakter van de uitbreidingswijken en met goede voorzieningen zou een antwoord kunnen zijn op de krimp die binnenkort in de regio plaats zal vinden.

Op de landerijen kan de biodynamische landbouwmethode van jonkheer Van Nispen van Sevenaar onverstoord voortgezet worden. De aanwezigheid hiervan en de relatie tussen de nieuwe wijk en de landerijen zijn een extra kwaliteit voor de stad.

Bronvermelding

Literatuur

A.J.M. Akkermans, M.A.M. van den Heuvel en G.J.H. Krosenbrink, *Zevenaar stad in de Liemers*, Zutphen 1986.

A.G. van Dalen, *Gelderse Historie in de Liemers*, Rotterdam 1971.

A. Hendriks, *Zevenaar; toen de weg nog over de knotwilgen ging*, Zevenaar 1976.

G.B. Janssen, Th.J. Keultjes, F.A. Wienk en G. Willemsen, *Onder de rook van de Turmac*, Doesburg 2005.

G.B. Janssen en G. Willemsen, *Mathena. De geschiedenis van een havezate in de Liemers*, Zevenaar 2001.

J.W. van Petersen, *Zevenaar in oude ansichten*, Zaltbommel 1984.

Peter Stuyvesant Stichting, *Kunst Werkt*, Amsterdam 1992.

A. Vetter, *Een eeuw zuivelindustrie in Zevenaar en de Liemers 1893-1992*, Zevenaar 1999.

G. Willemsen, *Juvenaat Zevenaar 1927-1997*, Zevenaar 1997.

Digitale bronnen

Gemeentewebsite Zevenaar (onbekend). *Gemeente Zevenaar*. Geraadpleegd op 7 juli 2011, <http://www.zevenaar.nl/>.

Historische en Archeologische Stichting (2011). *Liemers Verleden*. Geraadpleegd op 7 juli 2011, <http://www.liemersverleden.nl/>.

Huissteden, J. van (2004). *De Laatste IJstijd*. Geraadpleegd op 7 juli 2011, <http://www.falw.vu/~huik/>.

Stern, A. (2001). *De Graafschap in de Middeleeuwen*. Geraadpleegd op 6 oktober 2011, <http://www.graafschap-middeleeuwen.nl/>.

Stichting Archiefprogrammatuur, STAP (onbekend). *WatWasWaar*. Geraadpleegd op 7 juli 2011, <http://www.watwaswaar.nl/>.

Andere bronnen

Derksen en Bongers, *Invenstarisatie Bouwdelen Huis Sevenaer*, Arnhem 2006.

KuiperCompagnons, *Samenvatting Ruimtelijk Beleidsplan Gemeente Zevenaer*, Rotterdam 2005.

G.J. Liet, *Ontwikkelingsvisie Landgoed Huis Sevenaer*, Arnhem 2008/2009.

M. Slinkman, *Artikel: Liemers krijgt te maken met krimp - De Gelderlander*, Lobith 21 juli 2011.

Gesprek met jonkheer Van Nispen van Sevenaer, zie bijlage 1.

Lezing Rien van den Heuvel, zie bijlage 2.

Rondleiding over het B.A.T. terrein, geen verslag.

Illustraties

Voorpagina: Luchtfoto, 1952.

Figuur 1: <http://www.watwaswaar.nl/>, eigen bewerking.

Figuur 2: <http://maps.google.nl/>.

Figuur 3: Samenvatting Ruimtelijk Beleidsplan Gemeente Zevenaer.

Figuur 4: CBS/PBL 2009.

Figuur 5a en 5b: <http://www.royalhaskoningarchitecten.com/>.

Figuur 6: <http://www.geologievannederland.nl/>, <http://www.falw.vu/~huik/>,
eigen bewerking.

Figuur 7a tot 8b: <http://www.falw.vu/~huik/>.

Figuur 9: Kaart van Jan Ruysch, 1577.

Figuur 10: Schets van een groepsgenoot van de afstudeerstudio.

Figuur 11: *Zevenaer stad in de Liemers*.

Figuur 12: Abraham Rademaker: Zicht op Zevenaer, 1640.

Figuur 13: Kaart van Christiaan Sgroten, 1557.

Figuur 14a tot 14e: Basiskaart: Top10000 kaart, eigen bewerking aan de hand van gegevens uit *Zevenaer stad in de Liemers*.

Figuur 15: Minuutplans, 1832.

Figuur 16: Jan de Beijer: 't Huis te Seventer, 1745.

Figuur 17: Willem Gerard Hofker, 1930.

Figuur 18: Foto van een groepsgenoot van de afstudeerstudio.

Figuur 19a tot 19d: *Inventarisatie Bouwdelen Huis Sevenaar*, eigen bewerking voor analyse.

Figuur 20 en 21: Foto's van een groepsgenoot van de afstudeerstudio.

Figuur 22 en 23: *Zevenaar stad in de Liemers*.

Figuur 24: Topografische Militaire Kaart 1908.

Figuur 25: *Een eeuw zuivelindustrie in Zevenaar en de Liemers 1893-1992*.

Figuur 26: *Zevenaar stad in de Liemers*.

Figuur 27: <http://www.panoven.com/>.

Figuur 28: Luchtfoto 1928.

Figuur 29a tot 43: *Onder de rook van de Turmac*.

Figuur 44 tot 47: *Zevenaar stad in de Liemers*.

Figuur 48: *Onder de rook van de Turmac*.

Figuur 49: B.A.T. archief.

Figuur 50 tot 53: *Onder de rook van de Turmac*.

Figuur 54 a, b en c: *Kunst Werkt*.

Figuur 55 a tot d: B.A.T. archief.

Figuur 56: *Onder de rook van de Turmac*.

Figuur 57 a tot d: Basiskaart: Top10000 kaart, eigen bewerking.

Figuur 58 tot 61: Foto's van een groepsgenoot van de afstudeerstudio.

Figuur 62: Basiskaart: Top10000 kaart, eigen bewerking.

Figuur 63 en 64: Foto's van een groepsgenoot van de afstudeerstudio.

Figuur 65: Basiskaart: Top10000 kaart, eigen bewerking.

Figuur 66: <http://maps.google.nl/>.

Figuur 67: Foto van een groepsgenoot van de afstudeerstudio.

Figuur 68: <http://maps.google.nl/>.

Figuur 69 a, b en c: Foto's van een groepsgenoot van de afstudeerstudio.

Figuur 70: Top10000 kaart, eigen bewerking.

Figuur 71 en 72: Foto's van een groepsgenoot van de afstudeerstudio.

Figuur 73 en 74: Eigen schetsen.

Figuur 75 tot 76c: Top10000 kaart, eigen bewerking.

Bijlagen

Bijlage 1: Gesprek met de jonkheer

Dit is een beknopt verslag van het vraaggesprek met Jhr. Hubert René Reinoud Louis van Nispen van Sevenaer dat wij op vrijdag 3 september 2010 met hem gevoerd hebben in zijn landhuis. De jonkheer woont en werkt vanaf 1947 op het landgoed Sevenaer:

Oorsprong van de landbouwmethode

Oorspronkelijk was de carrière van de jonkheer begonnen in de conventionele landbouw. Door twee ervaringen heeft hij besloten verder te gaan in de biologische landbouw:

- Een oud docent op de HBS heeft ooit in zijn lessen verteld 'dat een plant 20 voedingsstoffen nodig heeft om te groeien'. Van deze 20 voedingsstoffen hoefde de jonkheer er maar 3 te leren omdat enkel deze in de praktijk gebruikt worden (stikstof, fosfor en kalium).
- Het intensieve gebruik van kunstmest veroorzaakte ziekten bij het vee. De oplossing zou meer kali zijn, wat de boel verergerde.

Er lag natuurlijk een verband tussen de conditie van de weilanden en het vee. Dus het chemisch strooien, met zijn tekort aan grondstoffen, is slecht voor het vee. Je moet het land op de natuurlijke manier bemesten of de grond verarmd langzaam.

Volgens Staatsbosbeheer en de universiteit van Wageningen kon men een verarmd weiland niet meer restaureren, maar de jonkheer was er van overtuigd dat dit zeer goed mogelijk zou moeten zijn.

Een van de belangrijkste vroege 'missies' van de jonkheer was dus om ervoor te zorgen dat het weiland met een grassenbestand in een meer natuurlijke conditie (lees = grotere diversiteit) kwam. Hij is hiermee gaan experimenteren om bestaande weilanden weer te restaureren. Uiteindelijk zijn mensen van de universiteit Wageningen langsgeslagen en die hebben geconstateerd dat hij er inderdaad in was geslaagd om een groot grassenbestand in een bestaande wei terug te brengen. Via dit succes is hij gekomen tot zijn huidige landbouwmethode. Zijn weiden staan behalve vol gras ook vol met kruiden en dergelijke en het gevarieerdere dieet is weer goed voor zijn veestapel.

In de jaren '70 kreeg zijn landbouwmethode concurrentie van de vrije markt en volkstuinders die beweerden biologische groenten te verbouwen, maar in de praktijk wel gif en kunstmest gebruikten.

Juridische problemen

Vanaf de jaren '70 kreeg de jonkheer ook grote problemen met de gemeente en oplichters. De gemeente wilde de grond al 60 jaar lang bestemmen tot bouwgrond. In deze periode werd de jonkheer benaderd door iemand die voorstelde om samen tegen de gemeente ten strijde te trekken. Deze ondernemer had een aantal zaken in de randstad, maar ook enkele in Zevenaar en had daar ook moeilijkheden met de gemeente.

Onderdeel van zijn voorstel was het omzetten van het landgoed in een BV, zodat er voor beide partijen meer zekerheid bestond. De jonkheer en zijn advocaten zagen hier geen bezwaar in.

Er werd in deze periode ook een nieuw bestemmingsplan voor het BAT-terrein aangenomen en diverse deelplannen dreigde aangenomen te worden. Omdat de jonkheer hier niet aan mee wenste te werken dreigde onteigening van de grond. Zelfs bemiddeling in het grondconflict door Gedeputeerde Staten leverde geen soelaas.

De verantwoordelijke minister heeft uiteindelijk zelf het onteigenen van de grond goedgekeurd. Er is hierover echter zeer veel rumoer ontstaan, met alle negatieve publiciteit van dien. Toen er een nieuwe minister aantrad kwam deze naar Zevenaar en stelde een compromis voor. Dit compromis is door beide partijen geaccepteerd, met het gevolg dat de onteigening niet door ging en de landgoederen planologisch beschermd werden. Op dat gebied was het landgoed voorlopig gered.

De zogenaamde partner van de jonkheer bleek echter een oplichter te zijn. Een van de leden van een werkgroep van de boerderij van het landgoed ging eens bij de nieuwe burgemeester wat drinken. Bij die afspraak kwam naar voren dat de jonkheer helemaal geen eigenaar meer was van zijn landgoed. De oplichter had namelijk eerder via een aangetekende brief een aandeelhoudersvergadering van de BV uitgeroepen. Omdat de oplichter een lading 'onzin-papieren' in de envelop gestopt had was de jonkheer niet op de hoogte van deze vergadering, terwijl er wel een ontvangstbevestiging was van de aangetekende uitnodiging.

Bij afwezigheid van de jonkheer heeft de oplichter in deze vergadering besloten om een lading extra aandelen uit te geven, waardoor hij een ruime meerderheid van stemmen verwierf. Met deze meerderheid van stemmen heeft hij een hypotheek van een miljoen gulden op het landgoed afgesloten en de hypotheekgelden in eigen zak gestoken. Daarnaast heeft hij enkele gronden van het landgoed verkocht.

De politie wilde in de korte periode na het uitkomen van de oplichting geen actie ondernemen. Dit gaf de oplichter de kans om alle gelden weg te sluisen. De oplichter is uiteindelijk verraden door zijn boekhouder ("Boeven zoeken boeven op en uiteindelijk krijgen ze altijd ruzie") en is wel veroordeeld wegens oplichting en moest 1,1 miljoen gulden aan de

jonkheer terugbetalen. In plaats van het geld terug te betalen besloot hij zichzelf in zijn Mercedes tegen een boom dood te rijden.

De hoge kosten voor de juridische procedures tegen de gemeente en de schade door de oplichting hebben ervoor gezorgd dat er sinds de jaren '70 te weinig onderhoud aan het landgoed en de opstallen gepleegd is. Vanaf die tijd is het landhuis en het koetshuis in verval geraakt, omdat de jonkheer het geld dat er nog was in de boerderij stak (het bedrijf was belangrijker dan de hopen steen).

Een ander punt van conflict is een stuk grond aan de achterzijde van het BAT-terrein (t.p.v. de illegale loods van DHL en de toegangscorridor naar het BAT-terrein). Volgens de afspraak zouden deze gronden, als ze niet als industrieterrein ontwikkeld werden, weer onderdeel van het landgoed uit gaan maken. Volgens de lezing van BAT is deze industrie functie gerealiseerd omdat er in het bestemmingsplan een industriebestemming op ligt. Volgens de jonkheer is de industrie functie niet gerealiseerd omdat er niet gebouwd is. Dit verschil van mening is nu nog steeds niet opgelost, ook al is het industrieterrein ondertussen geen plaats meer van productie maar alleen nog maar van distributie.

Er is later wel toegegeven door enkele verantwoordelijke politici dat er fouten zijn gemaakt in de procedure, maar het resultaat is dat BAT dit bovengenoemde onteigende stuk grond wel als onderdeel ziet van het fabrieksterrein.

Tegenwoordig is de gemeente wel meer van mening dat de landbouwgronden belangrijk zijn voor de stad. De verschillende weilanden worden gescheiden door meidoornheggen en de jonkheer heeft al in de jaren 70 zijn gebied omsloten met iepen. Vroeger is een keer 's nachts illegaal een aantal van die iepen gekapt, waarbij de kap stopte toen de jonkheer aan kwam lopen. Toen de jonkheer later weer weg was, ging de kap door en werden de houthakkers beslopen door de jonkheer die hen via een drooggevallen sloot benaderde. Een gesprek over de onrechtmatigheid van de kap was voldoende om dit te doen stoppen.

Voor de toekomst wil de jonkheer graag dat het landbouw gebied met rust gelaten wordt. Het vee wordt niet behandeld met medicijnen en wandelaars, en vooral hun honden, brengen veel ziekten mee. De mensen kunnen vanaf de weg genieten van het land. De plannen van de gemeente om het gebied een meer actieve recreatiefunctie mee te geven liggen dus niet goed bij de jonkheer.

Biologische landbouw is belangrijk, al is het volgens velen een "leuke sport, maar niet voldoende om 6 miljard monden mee te voeden". Desalniettemin is het volgens de jonkheer belangrijk om de oude groente rassen, die niet afhankelijk zijn van bestrijdingsmiddelen, in stand te houden.

Bijlage 2: Lezing Rien van den Heuvel

Rien van den Heuvel, publicist en verhalenverteller, gaf 10 september 2010 een lezing op het gemeentehuis over de geschiedenis van Zevenaar en de Liemers. Hieronder mijn aantekeningen van deze lezing.

“We bevinden ons in de Liemers, een streek die pas vanaf 1816 definitief tot Nederland behoort, tot toen was het onderdeel van Pruisen.

De Liemers is ingeklemd tussen de oostelijke rijksgrens, de Oude Rijn en de Oude IJssel, of eigenlijk de Zuidenrijn vanaf Spijk (waar de Rijn Nederland binnenkomt), via het Biellands Kanaal van Pannerden tot Westervoort, langs de Nieuwe Rijn naar de Oude IJssel.

Het bevat de gemeenten Rijnwaarden, Zevenaar, Duiven, Westervoort en de gemeente Montferland.

De eerste schriftelijke vermelding van de Liemers stamt uit 838, waar het Leo Moreske werd genoemd. Dit betekende Luw Moeras, al zijn er ook mensen die denken dat de naam afstamt van het Latijnse Lignes, wat grens betekent.

De naam Zevenaar komt mogelijk voort uit Suben Hare, wat zeven verhogingen betekent.

Het verhaal van de Liemers begint 2.000.000 jaar geleden, een tijd van de eerste ijstijden. In deze tijden trok de zee zich terug en stond de Noordzee van Nederland tot aan Engeland droog.

Er liep toen een snelstromende rivier vanaf de Alpen naar het noorden die veel zand en grind meebracht (nu zijn er nog steeds veel afgravingen in de buurt).

Gedurende de voorlaatste IJstijd was een 225m dikke gletsjer die de stuwwallen vormde waarlangs de Rijn nu afbuigt. Het IJsseldal en het Rijndal werden gevormd en de Liemers ligt waar deze bij elkaar kwamen. Tot 20.000 jaar geleden liep de Rijn tot aan het IJsseldal, maar door erosie brak toen de stuwwal door en ontstond de Gelderse Poort.

Het afgezette zand woei op tot zandduinen, duiven genoemd (opduiningen). Om de duinen heen waren veel overstromingen met veel klei sediment. Naarmate de temperatuur van de aarde opliep, rees de zeespiegel en ging de Rijn minder snel stromen, waardoor nu ook de kleinere deeltjes afgezet werden in de streek.

De oeverwallen, stuwwallen en opduiningen werden woonplaatsen en de eerste aangelegde rivierdijken stammen van 800. Het waren zomerdijken ter bescherming van het zaailand.

De zomerdijken voldeden niet meer, want door ontbossing in Duitsland kwamen er meer pieken in de waterstand. De boeren ontwaterden hun land, maar die akkers klinkten in. Dus hoger water, lager land. Vanaf ongeveer 1200 werden er winterdijken aangelegd.

De Hertogen stuurden dijkbrieven rond om de mensen te dringen tot ophoging. Iedereen die 18 jaar of ouder was kreeg een eigen dijkvak toegewezen en moest deze onderhouden.

Bijna jaarlijks waren er doorbraken door opstuwend ijs en deze doorbraken zorgden voor veel menging van de grond: het zand en de klei. Dit was daardoor erg vruchtbaar voor tuinders.

De slingerende dijken zijn omdijkte waaien (restanten van doorgebroken dijken).

Van de Oude Rijn is weinig terug te vinden, deze is verland. Al ongeveer 3500 jaar splitsten de Waal en de Rijn zich bij Lobith. Tijdens het rampjaar (1672) kwam de zonnekoning bij Lobith de Rijn over.

Om in de toekomst te voorkomen dat legers gemakkelijker het gebied betraden, werd het Pannerdens kanaal aangelegd. Hierdoor kwam de splitsing van de Rijn en de Waal 7 kilometer verder stroomafwaarts te liggen.

Door het verleggen van de splitsing kwam er meer water over de Lek wat lange tijd voor meer overstromingen zorgde. Sinds 1700 waren er meer overstromingen dan ooit tevoren.

In Lobith werd tol geheven en later gebeurde dit in Tolkamer.

In 1959 is er een sociologisch rapport over de Liemers geschreven (H.P.M. van der Meijs): "De Liemers, een verkenning van de maatschappelijke situatie."

Volgens dit rapport had de tijd er erg lang stil gestaan. Iedere oorlog kwam langs de Liemers, en dit ging altijd ten koste van de gewone man (deze moest tienden betalen als belasting (10% van alle inkomsten) voor de heropbouw van de Liemers).

Zelfs in 1950 heerste er in Pannerden nog een sociale structuur met feodale verhoudingen in de beroepsbevolking. Van de 1700 inwoners van het eiland was meer dan de helft boer. Het eiland Herben had tot 1930 zelfs niet eens een vaste verbinding met de oevers. Armoede meer regel dan uitzondering.

Behalve een agrarische cultuur waren er ook veel steenfabrieken. Maar veel arbeiders werden opzij gezet door machines en gingen naar dus Arnhem, het Ruhrgebied of ze gingen werken in de sigarettenindustrie te Zevenaar.

In de hoogtijdagen van de Turmac (Turkish Macedonian Tobacco Company) werkten er 1500 mensen in de fabriek. Maar onder beheer van het BAT (British American Tobacco Company) werd de productie verhuisd naar de lage lonen landen. Hierdoor verloor Zevenaar een hoop banen.

Tegenwoordig werken veel inwoners van de Liemers buiten de streek; de A12 en A15 zijn levensaders voor de regio. Duiven en Zevenaar zijn ontwikkeld tot groeikernen. In 1959 telde Duiven bijvoorbeeld nog 2200 inwoners, tegenwoordig zijn dat er 27000.

Tot slot nog kort over de havezaten en huis Sevenaer. In de tijd van Gelre en Kleef zijn er in de Liemers 14 havezaten gesticht. Verstevigde boerderijen die werden bewoond door paladijnen.

Van deze havezaten liggen er drie in het oosten van de stad. Huis Mathena is lang gebruikt door de Turmac en daarna heeft er een tijd lang het Liemers' Museum in gezeten. Huis Zwanepol heeft gestaan waar Hal 12 van de Turmac nu staat, maar is in de oorlog zwaar beschadigd geraakt en in 1947 afgebroken. En Huis Sevenaer staat nog en is nog in bedrijf als boerderij. De boerderij wordt bestuurd door Jonkheer Van Nispen en deze is zich al een half mensenleven te barsten aan het procederen. Hij is vanaf de tweede wereldoorlog een pionier op het gebied biologische landbouw en terwijl Zevenaer en de Turmac telkens wilde groeien, bleef de jonkheer voet bij stuk houden en vocht hij iedere procedure tot onteigening van zijn grond aan.

Voor jullie verder onderzoek en ontwerpogave: lees het Liemers 2020 rapport. Hierin staat dat de Liemers vergrijst, houd daar rekening mee in je ontwerp. Andere nuttige bronnen zijn "De Waterplaag", van Petersen, "Zevenaar, 500 jaar stad" en "Onder de rook van Turmac" (te koop in Liemers Museum).

Kijk verder eens rond op de streekproducten markt.

Dank voor jullie aandacht."